

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ПАДАЛКА РОМАН ОЛЕГОВИЧ

УДК 340.12 (477)

**ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП
ПРАВА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Андрусишин Богдан Іванович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	10
1.1 Становлення й розвиток принципу верховенства права.....	10
1.2 Методологія наукового дослідження принципу верховенства права.....	29
1.3 Поняття, сутність та ознаки принципу верховенства права.....	41
Висновки до розділу 1.....	57
РОЗДІЛ 2. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	61
2.1 Практика реалізації верховенства права в європейських країнах...	61
2.2 Реалізація принципу верховенства права в Україні як один із напрямів євроінтеграційного процесу.....	85
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ.....	108
3.1 Окремі проблеми забезпечення верховенства права в сучасній Україні.....	108
3.2 Шляхи удосконалення забезпечення верховенства права в Україні.....	135
3.3 Проблеми взаємодії верховенства права з верховенством закону в контексті реалізації ідеї правової держави	147
Висновки до розділу 3.....	159
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170

ВСТУП

Актуальність теми. В Україні проголошується і діє принцип верховенства права, який є основоположною засадою у визначенні конституційного ладу держави. Його значення для правової держави визначальне, адже право – це прояв вищої справедливості і його панування в суспільстві перш за все вказує на пріоритетність прав і свобод людини. Процес формування правової держави є складним та послідовним, він зумовлений проведенням економічних, політичних, соціальних, правових реформ. Але цього недостатньо, адже правова держава – та, де панує право в громадянському суспільстві, правовій системі, в усіх сферах життєдіяльності людини, де воно покладено в основу діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які повинні приймати виважені та справедливі рішення. Ступінь впровадження верховенства права в державі впливає на рівень корупції, можливість забезпечення справедливого правосуддя, прийняття справедливих законів та правильного їх застосування.

Створення державою надійних сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення цього принципу є її пріоритетними напрямками. Водночас, в Україні існують суттєві проблеми щодо верховенства права, які породжують нестабільність державної влади, підвищення рівня корупції, відсутність належного забезпечення доступності правосуддя, неупередженого та справедливого суду, призводять до порушення основних прав і свобод людини та громадянина, здійснення Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України функцій та повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо. Зазначені фактори вимагають використання відповідних засобів забезпечення реалізації верховенства права, тому виникає потреба у

розробці пропозицій щодо подолання цих проблем та визначення основних напрямків забезпечення верховенства права в Україні.

Верховенству права як одному з проявів справедливості та розумності приділяється велика увага на доктринальному рівні науковцями, серед яких можемо виділити праці Б.І. Андрусишина, В.Д. Бабкіна, Д.О. Вовка, К.Г. Волинка, Ю.О. Волошина, В.М. Гайворонського, Л.О. Головка, І.П. Голосніченка, Р.Ф. Гринюка, В.С. Журавського, А.П. Зайця, В.М. Кампо, В.В. Кравченка, А.М. Колодія, В.В. Копейчікова, О.Л. Копиленко, В.М. Корельського, Л.С. Мамут, Є.В. Назаренка, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, А.О. Селіванова, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, В.М. Співака, В.В. Сухоноса, Ю.М. Тодики, Ю.С. Шемшученка та інших.

Дослідженню змістових характеристик верховенства права, тлумаченню принципу верховенства права Конституційним Судом України, відображенню його в галузевому законодавстві приділяли свою увагу Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, М.І. Козюбра, Л.Г. Паращук, М.Г. Патей-Братасюк, С.В. Шевчук та ін.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових здобутків вчених, проблема вираження верховенства права в українській правовій традиції поки що значної уваги науковців не викликала, тому можемо стверджувати, що у вітчизняному праві відсутнє комплексне теоретичне дослідження верховенства права, що обумовлює актуальність тематики даної дисертаційної роботи та необхідність проведення спеціального дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», який затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 22 грудня 2006 року, протокол № 5. Роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів

розвитку правової науки на 2011-2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 року № 14-10, а також Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016 – 2020 роки.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних положень, чинного законодавства України визначити сутність і особливості верховенства права і на цій підставі внести ряд пропозицій щодо забезпечення верховенства права в Україні.

Для досягнення поставленої мети в дисертації необхідно вирішити такі основні задачі:

- проаналізувати положення правової доктрини щодо розуміння сутності верховенства права;
- визначити методологічні засади дослідження верховенства права;
- дослідити історико-правовий аспект становлення й розвитку принципу верховенства права;
- з’ясувати сутність принципу верховенства права та виокремити його основні ознаки;
- дослідити європейські погляди на верховенство права;
- проаналізувати український досвід в європейському контексті реалізації верховенства права;
- виокремити основні проблеми верховенства права в сучасній Україні та запропонувати шляхи їх вирішення;
- запропонувати основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні;
- виявити проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення верховенства права в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти верховенства

права в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сукупність прийомів і методів наукового пізнання. Вибір методів дослідження обумовлений особливостями його об'єкта та предмета, а також метою та завданнями. У роботі використані такі методи: діалектичний метод – при розгляді поставлених автором проблем реалізації, забезпечення верховенства права (підрозділи 3.1; 3.3); системно-структурний метод – при дослідженні об'єктивної необхідності існування верховенства права, визначення його специфічних рис і загальних ознак (підрозділи 1.3; 2.1); порівняльно-правовий – для окреслення специфіки розуміння верховенства права в європейському контексті (підрозділи 2.1; 2.2); формально-юридичний – для внесення пропозицій, спрямованих на подолання проблем верховенства права в сучасній Україні та проблем взаємодії права і закону в контексті реалізації ідеї правової держави (підрозділ 3.2); історико-правовий – у процесі дослідження становлення та розвитку верховенства права (підрозділ 1.1.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці теорії держави і права комплексним теоретико-правовим дослідженням верховенства права в Україні. У результаті проведеної дослідницької роботи сформульовано ряд наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем. До найбільш значущих належать:

вперше:

- комплексно досліджено історичні передумови становлення та розвитку верховенства права як в період Античності та Середньовіччя, так і в Епоху Відродження та Нових часів;
- визначено поняття забезпечення верховенства права, яке полягає у створенні державою надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини,

закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення досліджуваного принципу;

– здійснено системне вивчення основних проблем забезпечення верховенства права в сучасній Україні та запропоновано шляхи їх подолання;

удосконалено:

– дефініцію поняття «верховенство права», під яким слід розуміти панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; прояв справедливості, гуманізму та добра; явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави.

– системний підхід до визначення особливостей принципу верховенства права;

– твердження про те, що в Україні спостерігається порушення системи «стримувань та противаг» та пряма залежність судової влади від виконавчої, законодавчої влади та таких політичних інститутів як Президент України, прокуратура, що призводить до порушення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та фінансової, політичної й іншої залежності суддів, що унеможливорює дотримання балансу повноважень;

набули подальшого розвитку:

– основні проблеми утвердження верховенства права в Україні у сфері дотримання прав і свобод людини, в діяльності органів державної влади;

– розуміння верховенства права як сукупності найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих у процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку своєї особистості, для того щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства;

– основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертації результати дослідження, можуть бути використані:

1) у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження теоретико-правових проблем верховенства права;

2) у правотворчості – у процесі підготовки проектів нових і вдосконалення чинних законодавчих актів, що проголошують верховенство права;

3) у правозастосовній діяльності – з метою правильного тлумачення принципу верховенства права під час здійснення правозастосовної діяльності органами державної влади;

4) у навчальному процесі – положення й висновки, зроблені в дисертації, можуть бути використані під час вивчення такої наукової дисципліни як «Теорія держави і права» у вищих юридичних закладах освіти, у процесі вдосконалення робочих програм і планів, при підготовці підручників, навчальних посібників, лекцій, семінарських занять.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, всі сформульовані положення та висновки обґрунтовані на підставі власних досліджень та викладені в опублікованих працях. Для аргументації окремих положень роботи використовувалися праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми, отримані узагальнення і висновки були оприлюднені дисертантом на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також науково-практичних конференціях: «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 19-20 травня 2012 року); «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Луганськ, 10-11 квітня 2013 року), «Одинадцяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації» (м. Київ, 21-22 травня 2015 року).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені у дев'яти наукових працях, серед них: п'ять статей у наукових фахових

виданнях України, одна – у науковому закордонному виданні, а також тези трьох доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

1.1 Становлення й розвиток принципу верховенства права

З розвитком та становленням України як соціальної, демократичної, незалежної та правової держави важливим і основоположним принципом забезпечення прав та свобод людини і громадянина є принцип верховенства права, який закріплений у статті 8 Конституції України, де сказано, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Далі, в тій же статті Основного Закону, констатується, що Конституція має вищу юридичну силу в державі, а її норми є нормами прямої дії. Тобто, може скластися враження, що Конституція України пов'язує верховенство права виключно із вищою силою норм самої Конституції щодо всіх інших правових норм, які діють в суспільстві. Насправді ж закріплення даного принципу демонструє прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства вже протягом кількох століть.

Для початку необхідно звернутись до першопричин виникнення права. В юридичній науці питання виникнення права відносять до найбільш дискусійних. Вивчення права та його сутності неможливе без виявлення комплексу причин та передумов, що викликали його появу. Причини й обставини, що обумовили появу держави, багато в чому аналогічні причинам, що призвели до появи права. Якщо при вивченні процесів виникнення держави основна увага приділялася узагальненню історії організаційних форм, що існували в первісному суспільстві, то при вивченні походження права основна увага зосереджується на його регулятивних

началах. Чим відрізняються регулятивні системи додержавного і державно оформленого суспільства [2, с. 88]?

З розкладом родового ладу загострюються соціальні конфлікти, втрачається єдність членів суспільства, а існуючі мононорми перестають забезпечувати порядок та стабільність. Певна частина найбільш значущих соціальних норм первіснообщинного ладу потребує спеціального захисту. Формування права відбувається у результаті ускладнення суспільних відносин, що постійно повторюються. Воно визнається і захищається державою.

Виникнення права значною мірою обумовлене тими ж причинами, що й виникнення держави. В умовах розвитку економічних та інших суспільних відносин соціальні норми первісного суспільства стали неспроможними впорядкувати гарантовані зв'язки, обов'язкові для всієї суспільної діяльності. Формування і ускладнення політичного життя, розшарування суспільства на протилежні соціальні верстви (касти, стани, класи) з нерівним майновим і соціальним положенням посилювали численні суперечності й конфлікти. Розвиток особистості призводить до перетворення людини на самостійного індивіда із своїми автономними потребами та інтересами. У той же час, для максимального задоволення своїх потреб та інтересів людина змушена була свідомо обмежувати свою поведінку, жертвуючи на користь суспільства частиною своєї свободи. Внаслідок цього всі члени суспільних відносин наділялися новими за змістом взаємними правами і обов'язками, які спочатку мали казуально-особистий характер. З часом, у міру повторюваності типових життєвих ситуацій, що виникали, і контролю за їх розвитком з боку владних структур, вони набували нормативного значення і визнавалися загальнообов'язковими [3, с. 169-170].

Таким чином, виникнення права було пов'язано з:

1) якісним ускладненням виробництва, політичного та духовного життя суспільства;

2) відокремленням особи як учасника суспільних відносин із своїми домаганнями на автономність існування (соціальну свободу);

3) формуванням держави, якій знадобився новий нормативний соціальний регулятор, що міг виконати такі завдання: а) забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму вищого порядку, підтримувати в ньому порядок і стабільність; б) закріпити та забезпечити індивідуальну свободу автономної особи.

Виконати зазначені завдання було не під силу нормативним регуляторам первіснообщинного ладу – нормам-звичаям. Цю роль узяло на себе юридичне право, що формувалося, визначальною рисою якого став державний примус [4, с. 212].

Виникнення права – тривалий історичний процес. Основними етапами його формування були такі: визнання індивідуальних, фактичних, повторюваних стосунків як права, санкціонування державою звичаїв; утворення правових норм судовими органами; встановлення правових норм державною владою у вигляді нормативних актів.

Тобто можемо сказати, що процес розвитку і становлення права пов'язаний із зміною суспільних та виникненням економічних відносин, появою антагоністичних верств населення і необхідністю гарантування та забезпечення прав і свобод менш захищеного класу суспільства.

Вважаємо за необхідне розглянути поняття «право» ще й з філософської точки зору. Особливості історичного шляху, постійне балансування на межі західної культури обумовлюють завдання розбудови права, яке б врахувало не тільки перспективи сучасної цивілізації, але й специфіку історичного буття українського народу. Для України питання «Чи можлива національна філософія права?» [5, с. 12], яке справедливо ставить А.А. Козловський, не просто питання, але й планка, яка задає смисловий простір для розбудови правової культури.

Необхідно зауважити на тому, що філософія права переживає значне піднесення на пострадянському культурному просторі. Про це свідчить не

тільки її інституалізація як міждисциплінарного напрямку філософії і права, але й зростання кількості публікацій, а саме монографічної літератури. Зокрема методологічна проблематика досліджується в працях М.І. Козюбри, І.П. Малинової, Л.В. Петрової, П.М. Рабіновича та інших науковців. Гносеологічні проблеми права аналізуються в працях А.А. Козловського. Онтологічний, антропологічний і аксіологічний аспекти права на основі феноменологічного підходу вивчаються С.І. Максимовим. Також онтологічний аспект виступає предметом дослідження А.В. Полякова. Значна увага приділяється аналізу філософсько-правової спадщини П.Д. Юркевича, Б.О. Кістяковського тощо [6, с. 338].

Філософсько-історичний підхід до пізнання права має великі перспективи, тому що він торкається різних проявів людської історії та охоплює різні сторони буття (пізнання) права, а саме: екзистенційний, феноменологічний, онтологічний тощо. Отже, існування такого підходу дозволяє нам чітко зрозуміти, що зазначені аспекти права повинні розглядатися в їх динаміці та в контексті історичного розвитку, тому що саме на історичних етапах розвитку права ми можемо з'ясувати його суперечливу природу.

Таким чином, право є складним, структурованим та динамічним явищем, яке постійно розвивається та удосконалюється; явище, що пройшло певні етапи історичного розвитку та становлення. Право – не просто абстрактна категорія, комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, але й складова частина самого суспільства, в межах якого воно діє та функціонує. Право та суспільство – взаємозалежні та невід'ємні поняття, так як за допомогою суспільства розкриваються основні цінності права, а право надає значення цьому суспільству, наділяє суспільні відносини правовим змістом та властивостями, які ґрунтуються не тільки на нормах моралі, а й на нормах права, і становлять основу людського буття.

Можливо для виявлення найбільш реальних зв'язків права з суспільством, вважає О.Е. Лейст, більш продуктивний соціокультурний

підхід до історії походження права та проблем його сучасної реалізації [7, с. 103]. Цей підхід заснований на системному, цілісному розгляді й аналізі соціуму, тобто суспільних відносин, інститутів, установ, організацій, діяльності, рухів і культури як ціннісно-сміслової сфери громадського життя. Отже, глобальний зв'язок права і соціуму полягає в тому, що чинне право є частиною буття і свідомості суспільства, а не чимось зовнішнім стосовно нього. Право – такий же елемент способу життя соціуму як розподіл праці, ведення господарства, створення сімей і зміна поколінь, пануючі вірування, інші форми масової свідомості та соціальні інститути. Право і суспільство пов'язані органічно, адже далеко не будь-яку правову родину (систему) певний соціум готовий визнати своєю: ряд норм та інститутів права, ефективних в одних спільнотах, не можуть бути втілені в соціальну тканину інших суспільств, навіть якщо вони проголошуються загальнообов'язковими та спираються на державний примус [8, с. 267].

Вважаємо за необхідне звернути увагу і на багатоманітність теорій походження права. Величезна кількість теорій, які намагаються пояснити характер змін у соціальному житті при переході від природного до державно-правового стану суспільства, умови і причини виникнення права, обумовлена суттєвими розбіжностями у світогляді авторів цих теорій, різним розумінням самої сутності і призначення права, виливом відповідної історичної епохи, відсутністю і неможливістю абсолютного знання з даної проблеми. Але всі концепції мають певну пізнавальну цінність і сприяють відновленню більш достовірної картини генезису права [3, с. 164]. До таких теорій належать: патріархальна (Аристотель), теологічна (Фома Аквінський), договірна (Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо), психологічна (Л. Петражицький), класова (К. Маркс, Ф. Енгельс), теорія насильства (Е. Дюринг) та інші [9, с. 3]. Розглянемо базисно деякі з них.

Патріархальна теорія походження права бере свій початок ще в Стародавній Греції. Родоначальником її вважається Аристотель. Серед

помітних прихильників даної теорії виділяється англієць Філмер (XVII ст.) та російський дослідник-державознавець Михайлівський (XIX ст.).

Право, за Аристотелем, є не тільки продуктом природного розвитку, але й вищою формою людського спілкування. Воно охоплює собою всі інші форми спілкування (родину, селища). У ньому останні досягають своєї кінцевої мети – «блага життя» – і завершення. У праві знаходить своє завершення і політична природа людини. Правова влада, на думку прихильників патріархальної теорії, є ніщо інше, як продовження батьківської влади. Патріархальна теорія служила в Середньовіччі обґрунтуванням абсолютної («батьківської») влади монарха [10, с. 118].

За теологічною теорією (Ф. Аквінський, Ж. Марітен, XII ст.) право було створено Богом і дароване людині через пророка чи правителя. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Фома Аквінський підкреслював, що світ заснований на ієрархії форм (божественної, духовної, матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Підпорядкування існує і в системі законів – вічних, природних, людських, божественних. Теологічна теорія відповідала релігійній ідеології, яка панувала в епоху Середньовіччя, виправдовувала дії правителів, оскільки право вважалось божественним за природою і не могло бути результатом волі і бажань людей. Раціональні дослідження питань про походження права обмежувались рамками віри [11, с. 66].

Психологічна теорія найбільш логічно завершену форму отримала в XX столітті. Її представниками були Петражицький, Росс, Рейснер та інші. Основні ідеї цієї концепції полягають у тому, що, по-перше, психіка людей – це фактор, який визначає розвиток суспільства, в тому числі його мораль, право; по-друге, поняття та сутність права визначаються, перш за все, не через діяльність законодавця, а через психологічні закономірності – правові емоції людей, які носять імперативно-атрибутивний характер, тобто є переживаннями відчуття правомочності на щось (атрибутивна норма) і відчуття обов'язку зробити щось (імперативна норма); по-третє, всі правові

переживання діляться на два види: переживання позитивного (встановленого державою) та інтуїтивного (особистого, автономного) права. Останнє може бути не пов'язане з першим. Інтуїтивне право, на відміну від позитивного, виступає справжнім регулятором поведінки і тому повинно розглядатися як дійсне право [12, с. 27].

Класова теорія права (її ще називають матеріалістичною) представлена в роботах основоположників марксизму-ленінізму та їх послідовників. В основі матеріалістичної теорії лежить теза про те, що право є вираженням і закріпленням волі економічно панівного класу. Як і держава, воно виступає продуктом класового суспільства. Його зміст носить класово-вольовий характер. Тобто виникнення й існування права пояснюється необхідністю нормативного регулювання суспільних відносин на користь економічно панівного класу. Марксистсько-ленінське учення бачить суть права в його класовості і матеріальній обумовленості [13, с. 180].

Відкидаючи буржуазні уявлення про право, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ваше право есть лишь возведенная в закон воля вашего класса, воля, содержание которой определяется материальными условиями жизни вашего класса» [14, с. 443]. Таким чином, відповідно до марксистсько-ленінської концепції в основі виникнення права та його функціонування лежать класово-економічні причини.

Теорія насильства належить до числа нових теорій походження права. Ідейні джерела цієї теорії зародилися ще в епоху рабовласництва. Її представники вважали, що право може виникнути лише в результаті насильства та завоювання. Наукове обґрунтування ця теорія отримує в ХІХ-ХХ століттях. Найбільш характерні риси теорії насильства викладені в роботах Е. Дюринга, Л. Гумпловича [15], К. Каутського та інших. Зокрема Е. Дюринг вважав, що основою суспільного розвитку є форми політичних відносин, а економічні явища – це наслідок політичних актів. Початковий чинник виникнення права слід шукати в безпосередній політичній силі [16, с. 63-64].

К. Каутський також бачить джерело походження права у зовнішньому насильстві, у війнах. Плем'я-переможець, за його твердженням, підкоряє собі переможене плем'я, привласнює землю цього племені, а потім примушує його систематично працювати на себе, платити данину чи податки, встановлюючи певні правила існування і, відповідно, правовий апарат. При цьому насильство розглядається не як деяке обмежене, локальне, а як глобальне, до того ж «природне» явище, що породжує не тільки єдність, але й взаємне протистояння «елементів» держави – переможців і переможених, правлячих і керованих, і має далекосяжні соціально-економічні наслідки [17, с. 153].

Відкидати цілком теорію насильства не можна не тільки з формальних міркувань, але і на підставі історичного досвіду, який підтверджує, що завоювання одних народів іншими тривалий час було реальним чинником існування державності.

З вищевикладеного можемо зробити висновок, що наведені теорії як частково доповнюють, так, інколи, й суперечать одна одній. Проте жодна з них не може претендувати на єдино правильну, «всеохоплюючу», таку, що дає вичерпне уявлення про сутність, походження й шляхи еволюції права. Кожна концепція походження права має ціннісне значення щодо з'ясування змісту та самої сутності права, виступає важливою прерогативою у практичній його реалізації, розкриває нам головні його властивості та ознаки. Наявність множинності теорій дає можливість зрозуміти, що таке явище як право має глибокі історичні корені, належить до тих категорій, які не можуть розумітись однаково, так як кожна з теорій походження наділила поняття «право» об'ємним та настільки різноманітним сенсом, що представники цих концепцій мають змогу використовувати широкий спектр його тлумачення.

На сучасному етапі розвитку суспільства також не існує однозначного розуміння категорії «право», про що свідчать різні підходи щодо визначення цього поняття. Зазначене легко підтвердити, навівши думки різних вчених. Наприклад, Є.М. Трубецький з цього приводу вказує наступне: «Право – це

сукупність норм, що, з одного боку, надають, а з іншого боку, обмежують зовнішню свободу людей у їхніх взаємних стосунках» [18, с. 89]. В свою чергу, П.М. Рабінович надає таке визначення досліджуваного поняття: «Право – це система загальнообов’язкових правил фізичної поведінки – соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загальносоціальних потреб і забезпечуються державою» [19, с. 121]. У французького теоретика права П’єра Сандевуара свої погляди з приводу цього питання: «Право – це сукупність норм і приписів, які видаються державними органами і санкціонуються ними за допомогою засобів матеріального примусу, які регулюють відносини між людьми та групами людей у даному політичному суспільстві і які мають на меті створення єдиного, загального соціального порядку в рамках цього суспільства» [20, с. 103].

Ми поділяємо точку зору П.М. Рабіновича і вважаємо, що право – це система загальнообов’язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, санкціонуються і охороняються державою, спрямовані на врегулювання суспільних відносин, головним завданням яких є захист основних прав і свобод людини і громадянина, а також встановлення відповідальності за порушення цих прав.

Таким чином, що таке право і як воно виникло, ми вже з’ясували. Для того, щоб в наступних підрозділах нашої дисертаційної роботи докладніше здійснити дослідження першопричин виникнення принципу верховенства права, його сутності та змісту, актуальності проблеми реалізації принципу на практиці, впровадження його в життя українського суспільства, необхідно дати визначення понять «принцип» та «верховенство».

У загальному розумінні, принцип – це сукупність основоположних, базових ідей, думок, поглядів, на яких ґрунтуються певні суспільні відносини, а верховенство – це панування чогось, те, що стоїть вище. Тобто,

співставляючи такі три самостійні категорії як «принцип», «верховенство» і «право», можемо сказати, що принцип верховенства права – це панування права в суспільстві, в державі. Докладніше його сутність, ознаки та варіації визначень розглянемо в наступному підрозділі, а зараз зупинимося на історичних моментах зародження і розвитку цього явища.

Принцип верховенства права (англ. the rule of law), що має давні витоки, сучасна правова наука розуміє передусім як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і правової держави. Термін «верховенство права» вперше вжив у 1656 році англійський публіцист та ідеолог буржуазії Д. Гарінгтон (1611-1677) [21, с. 31]. А от перше доктринальне тлумачення цей принцип отримав у роботі відомого англійського вченого-конституціоналіста кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. Альберта Венна Дайсі «Вступ до науки конституційного права» [22, с. 102]. Він, зокрема, зауважив, що для досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права необхідно розрізнити три близькі за своєю суттю концепції: 1) панування права: людина може бути притягнута до відповідальності в разі прямого порушення закону, у передбаченому законом порядку та в суді загальної юрисдикції; 2) верховенство права: кожна людина, незалежно від посади і становища в суспільстві, рівна перед законом; 3) панування духу законності: відповідність змісту Конституції принципу верховенства права на основі загальних конституційних принципів (право на особисту свободу, на публічні збори), які є результатом судових рішень, що визначають права індивідів у окремих справах, розглянутих судами [23, с. 35].

А. Дайсі, досліджуючи це питання, виходив з природи англійського загального права, основою якого протягом усієї англійської історії слугував принцип «верховенства розуму» [24, с. 64].

Доктрину А. Дайсі вибудовано на трьох основних ідеях: 1) право протистоїть деспотичній владі. Тільки в разі порушення певною особою закону суд призначає їй покарання у встановленому законом порядку. Уряди

не повинні мати широких дискреційних повноважень, які обов'язково мають бути частково обмеженими; 2) кожна людина має бути рівною перед законом незалежно від посади і соціального статусу; 3) основним джерелом права є не норми конституції, а природні права людини. Кожна людина в суспільстві повинна мати права та свободи, які дозволяють їй робити все, що вона бажає. Якщо її права порушено, вона має право на судовий захист [25].

Також класична теорія англійського загального права була викладена англійським теоретиком природного права У. Блекстоуном ще у XVIII ст., який вважав, що саме принцип верховенства розуму і є ідеальною характеристикою принципу верховенства права. Ця ідея поширилась та була сприйнята дещо пізніше (на початку XX ст.) і у країнах романо-германської системи: Німеччині, Австрії, Франції [24, с. 65].

Отже, категорія «верховенство права» має багато різноманітних інтерпретацій, кожна з яких відіграє важливу роль у дослідженні даного поняття, так як, на нашу думку, саме воно є базисним конституційним принципом, на якому ґрунтуються всі суспільні відносини і за допомогою якого реалізуються права і свободи людини і громадянина. Множинність концепцій дає нам можливість розуміти поняття «верховенство права» в різних його аспектах, а також застосовувати в практичній діяльності в усіх проявах.

Втім, як зазначає А.А. Пухтецька, сама ідея верховенства права розглядалася ще вченими Античності та Середньовіччя, які виводили розуміння цього принципу з гіпотези, відповідно до якої найкращою формою державного правління є правління благонадійного диктатора. Так, дослідниця відмічає, що Аристотель (384-322 рр. до н. е.) обстоював позиції верховенства права при розгляді питання, що краще для володаря: правити на власний розсуд чи відповідно до права; та чітко обґрунтовував необхідність правління відповідно до права, виступав за скасування саморозсуду [26, с. 66].

Також у створенні й утвердженні правової доктрини верховенства права значне місце посідають політико-правові доробки таких мислителів як Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Б. Спіноза та інші. Доктрина «верховенства права» передбачала необхідність підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному», тобто встановленому Богом, а пізніше, після обґрунтування Ж.-Ж. Руссо теорії народного суверенітету, – народом (природні права людини, потреби людського ества, вимоги розуму, мораль тощо). На практиці ж дія принципу верховенства права означає, що держава та її інститути повинні визнати пріоритет прав людини і підпорядкувати останнім свою діяльність [27, с. 6].

Кожне явище має свої передумови виникнення та певні історичні витоки. Воно проходить притаманні йому етапи зародження, становлення та розвитку. Не є винятком і принцип верховенства права. Як було вже зазначено вище, остаточне формування поняття «верховенство права» припадає на ХІХ століття, але для того, щоб знайти першопричини і передумови появи цього явища, доречно звернутися до юридично-державницького досвіду попередніх епох. Ми пропонуємо почати з Античності.

Так, у працях давньогрецького філософа Платона (427-347 рр. до н.е.), особливо у роботі «Держава», зазначені принципи і правила, якими має керуватися досконала, на думку автора, держава. Провідними ідеями такої держави повинні бути ідеї Добра і Справедливості. Її виникнення Платон пов'язує з необхідністю окремих індивідів об'єднувати власні зусилля з метою полегшення спільного співжиття. Подібне «об'єднане поселення» він і називав «державою» [28, с. 116]. Держава, за Платоном, може бути щасливою, «якщо тільки вона правильно побудована», а правильно побудованій державі властиві чотири чесноти: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість. Розмірковуючи про «ідеальну державу», мислитель часто вживає поняття «закон». Аналіз досліджуваної праці

філософа дає підстави вважати, що він розуміє поняття «закон» не в сучасному значенні його як нормативно-правового акта законодавчого органу держави, а скоріше в значенні суспільного ладу. На цьому наголошує також С.П. Головатий: «Коли Платон писав, що для «розбудови держави» необхідні «правильне навчання і виховання», які «спонукають до вияву в людині добрих природних нахилів»; що «вже перші ігри... дітей не повинні виходити за межі закону», то тут скоріше йшлося про певний «лад», який має існувати у державі» [29, с. 19].

Учення Платона логічно розвинув і збагатив Аристотель. С.П. Головатий наводить його міркування про людину як істоту чесну, обдаровану розумом, розсудливу, здатну сприймати поняття добра та зла, справедливості й несправедливості, про державу та її устрій (тиранію, олігархію, демократію, яку не можна визначати надто спрощено), вимоги до осіб, що здійснюють владу (досконалі моральні чесноти), панування закону (під яким він розумів встановлення порядку на засадах справедливості, а не як акт законодавця), про справедливість і право, які слугують загальній користі [30, с. 82].

Наступним мислителем античного Риму є Цицерон. У праці «Про державу» він називає три форми державного устрою: царська влада, влада оптиматів і демократія. Показовим є його висновок про владу оптиматів: «Така держава, яка повністю перебуває в руках кліки, не може по справедливості називатися державою» [30, с. 93]. Критикуючи кожен із цих видів державного устрою, Цицерон пропонував створювати четвертий вид державного ладу за рахунок поєднання попередніх трьох. У зв'язку з цим доречною є його цитата, яку наводить автор: «Якщо в державі нема рівномірного розподілу прав, обов'язків і повноважень із тим, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу в ради найперших людей і достатньо свободи в народі, то цей державний лад не може зберегтись незмінним». Головний висновок Цицерона – всім керує божественний розум

(як тотожні поняття – розумна природа, закон). І «їхнє правління полягає в тому, щоб чинити добро та запобігати злу» [30, с. 98].

Критерієм справедливості людських законів у Цицерона виступає їх відповідність природі. «Справжній закон – це розумне установлення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей», – стверджував видатний філософ. Віковичний закон був розумом, який походить із природи (спонукаючи до чесних справ і відвертаючи від злочину), був розумом, який починає бути законом не тільки відтоді, коли записаний, а вже тоді, коли виник. А виник він одночасно з божественною думкою. Отож закон є рішенням, що відрізняє справедливе від несправедливого і виражене у відповідності з найдавнішим першопочатком усього сутнього – природою, за якою узгоджуються людські закони.

Справедливість, за Цицероном, є категорією, яка являє собою основу не лише закону, а й права: «...де нема щирої справедливості, не може бути і права. Бо те, що є правом, звичайно є і справедливістю. Що ж не є справедливим, і правом бути не може. Тому що не можна називати правом несправедливі закони людей». Більш того, мислитель стверджує, що справедливість є запорукою існування держави: «... де нема правдивої справедливості, там не може бути і права, якщо навіть це вирішить зібрання людей ...». І далі у зв'язку з цим, коли держава є справою народу і народ не дотримується права: «... де нема права, там нема справедливості», робиться однозначний висновок: «... де нема справедливості, нема держави. Справедливість, у свою чергу, є чеснотою, яка віддає кожному своє» [31, с. 86-94].

На основі проведеного аналізу різних точок зору можемо зробити висновок, що такі явища як «справедливість», «верховенство права» і «держава» тісно і нерозривно пов'язані між собою, витікають один з одного, так як справедливість, будучи морально-етичним поняттям, містить в собі уявлення про сутність людини і її невід'ємні права, вимоги відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) в житті суспільства та

їх соціальним становищем, між їхніми правами і обов'язками, між працею і заохоченням, злочином і покаранням. Справедливість є тим базисним елементом, який покладений в основу права, так як норми моралі і норми права мають такий зв'язок, який неможливо розірвати. Мораль передуює виникненню права і є початком його виникнення і розвитку. Тому без справедливості не може існувати право, а без права – справедливість, так як принцип верховенства права є вищим проявом справедливості. В свою чергу, держава, яка є вищою формою організації суспільства, являє собою останню ланку в цьому ланцюжку, оскільки фактично принцип верховенства права не може бути реалізований без державних органів, їх певних способів організації і діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами.

Черговий етап розвитку ідеї верховенства права репрезентовано ім'ям Дж. Локка. С.П. Головатий з цього приводу вважає наступне: «Його теоретична спадщина (робота «Два трактати про врядування») – це не лише відгук на події Славетної революції в Англії 1688 року чи наслідок творчої дискусії, а і як питання природи суспільства і політики, права особи та моральні імперативи, що покладаються на владу» [30, с. 216].

Учення Дж. Локка було високо оцінене його сучасниками і збагачене послідовниками. Один із них – Ж.-Ж. Руссо. Він вніс корективи в ліберальну думку епохи Просвітництва, опублікувавши, зокрема, працю «Про суспільний договір або принципи політичного права» [30, с. 361]. Можемо відзначити, що за Руссо принцип політичного права є принципом права, а суб'єктивне право людини, є її природним правом і тому будь-яка державна влада має бути підпорядкована природному праву людини, а держава – верховенству такого права.

Але хотілось би зазначити, що саме з творами Платона та Аристотеля вчені пов'язують зародження самої філософії права: «Філософія права як наука виникла тоді, коли у творчості Платона і Аристотеля ніби з'єдналися два принципи грецької філософії, що дозволили вільно осмислити сутність буття у повній єдності й одночасно у внутрішній самовідмінності: принцип

всезагальності, спочатку розвинутий натурфілософськими школами; і принцип суб'єктивності, пов'язаний у філософії з ім'ям Сократа» [32, с. 64].

Важливо вказати і на особливості розвитку середньовічної Німеччини та розуміння категорії «верховенство» у той період, адже, як відмічають історики, «в добу Середньовіччя домінувала доктрина, що Рим залишається центром світу, але вже не римського, а християнського, і цей світ очолюють два правителі: Папа Римський, котрий уособлює найвищу духовну владу, та імператор римський, який є захисником святого престолу та церкви, має оберігати мир і спокій у християнському світі, боротися з поганями. Власне такими правителями стали з X ст. німецькі королі» [33, с. 326]. Тобто, можемо сказати, що саме німецькі королі-імператори на той час мали особливе право коронування інших королівською короною, а також намагалися диктувати свою волю європейським монархам.

Також, на нашу думку, буде цікаво звернутися до часів Київської Русі з приводу того, як саме там трактувалася доктрина верховенства права. Необхідно підкреслити, що прийняття християнства зіграло роль потужного каталізатора у процесі розвитку суспільства. О.А. Братко-Кутинський зазначав, що ідеї християнства, змінюючи душі, майже не змінювали світогляду наших пращурів. Християнський світогляд мав багато спільного з язичницьким. Після офіційного прийняття християнства у 988 році життя старої релігії лише набрало нових форм. Але головний ефект християнства полягав у піднесенні цивілізаційного рівня Київської Русі, особливо її центру – Києва. Таким чином, через офіційне прийняття християнства з великокняжої Київської стала Русь Українська, що ввійшла у світ як повноцінна велика нація зі своєю релігією, свідомістю, державою, законами, мораллю та культурою [34, с. 73].

З вищезазначеного можемо зробити висновок, що філософія права у Київській Русі ґрунтувалася на духовно-моральному началі, на народній духовній культурі та глибинній філософії. Про це свідчать такі давньоруські джерела: «Повчання» Володимира Мономаха, «Послання» митрополита

Никифорова, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона та інші. Митрополит Іларіон зазначав у своєму творі: «Закон» – «стень», «благодать» – «істина», «закон» – рабство, «благодать» – «свобода», проте існування їх мислиться як єдність актуального і потенційного. Благодать існує як замисел Бога. Актуально кожне начало не існує, а змінює одне одного: спочатку «закон», а потім – «благодать». Термін «закон» Іларіон частіше вживає у філософському значенні, а для правових категорій використовує термін «правда», який трактується, з одного боку, як справедливість, а з іншого – як право [35, с. 429].

Аналізуючи вищезазначене, можемо зробити наступний узагальнюючий висновок: принцип верховенства права є історичним явищем, яке пройшло всі етапи еволюції: від Античності та Середньовіччя, від Епохи Відродження до Нових часів. Саме тому кожному періоду розвитку суспільства були притаманні свої особливості щодо тлумачення та розуміння права, його застосування на практиці. Наприклад, в часи Античності, за Цицероном, право ототожнювалося зі справедливістю. Верховенством права наділявся народ, а вже з розвитком суспільних відносин і появою підданих та королів, верховенство права належало королям, які бажали утримувати всю владу в своїх руках. У Київській Русі, як стверджується у праці Іларіона «Слово про Закон і Благодать» [36], право ототожнювалось з правдою. З наведеного стає зрозумілим, що принцип верховенства права є динамічним явищем, яке потребує постійного розвитку, а також різної інтерпретації в залежності від часу його застосування.

У радянській науці термін «верховенство або панування права» вживався переважно в критичному контексті. Певний відхід від негативного ставлення до верховенства права був запропонований Л.С. Явичем, який вважав, що панування права визначається характером зв'язку між правовими та виробничими відносинами, воно є специфічним соціальним феноменом, що обумовлений природно-історичним, невід'ємним правом людини та громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя та недоторканність,

а також панування права підкоряє державу суспільству [37, с. 12]. Отже, ми бачимо, що в радянські часи починає стрімко розвиватися позитивне ставлення до верховенства права, втілення в нього великих надій на те, що саме основні права людини і громадянина стануть пріоритетними над інтересами держави, тобто людина стоятиме в центрі всіх суспільних процесів. Серед вітчизняних вчених на початку 1990-х років збереглись суто позитивістські підходи до проблеми верховенства права. Після прийняття 1996 року Конституції України концепція верховенства права у вітчизняній літературі починає орієнтуватись на світові досягнення в цій сфері. Так, П.М. Рабінович під верховенством права розуміє домінуючу роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільнот, груп, об'єднань, усіх людей. Таким чином, верховенство права може бути інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини [38, с. 12].

Але, на нашу думку, цікавим буде звернутися і до праць зарубіжних дослідників, які приділяють велику увагу вивченню змісту принципу верховенства права в національних правових системах. Закріплення принципу верховенства права на рівні конституцій багатьох європейських країн засвідчує важливе значення його концепції та принципів для розвитку демократичних засад державного управління [23, с. 35]. Ж. Зіллер, відомий в Україні своїми адміністративно і конституційно-правовими дослідженнями у сфері євроінтеграції та адміністративної конвергенції, слушно зазначає: «Концепції правової держави, законності та верховенства права розвивалися в різних країнах, проте, не будучи ідентичними, принцип законності, *Rechtstaatlichkeit* та *rule of law* разом передбачають підкорення адміністративному праву, а отже, судовому контролю». На цьому, переконаний Зіллер, ґрунтується адміністративне право в усіх країнах Західної Європи у ХХ столітті [39, с. 175].

У сучасних умовах принцип верховенства права отримав міжнародно-правове визнання з середини ХХ ст. Вимоги щодо його утвердження та

дотримання були закріплені у багатьох міжнародних документах, зокрема в актах Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших організацій. Так, фундаментальні принципи верховенства права втілені у «Договорі про Європейський Союз», вимоги щодо дотримання принципу верховенства права відображені у Преамбулі та ст. 3 Статуту Ради Європи, застосування принципу верховенства права визнається необхідним у багатьох резолюціях та рекомендаціях Ради Європи [23, с. 35].

Саме з урахуванням положень, закріплених у міжнародних та європейських документах, набули розвитку євроінтеграційні та глобалізаційні аспекти розуміння концепції та принципу верховенства права у світі.

Принцип верховенства права знаходить своє відображення не тільки в національному, але й у зарубіжному законодавстві, адже він є головним принципом у конституційному праві, на якому будується вся правова система. У процесі поступового і тривалого розвитку досліджуваний принцип зазнав певних трансформацій, розширив своє поле діяльності, тобто принцип верховенства права використовується і реалізується не тільки національними органами державної влади, але й провідними європейськими регіональними організаціями, такими як ЄС, РЄ, ОБСЄ.

Осмислюючи і аналізуючи матеріал, який був викладений в даному підрозділі, можемо зробити такі висновки:

- 1) принцип верховенства права є пріоритетним у правовій державі;
- 2) він пройшов складні етапи історичного розвитку – від Античності до сьогодення;
- 3) цей принцип почав активно застосовуватися в нашій країні саме після проголошення незалежності, закономірно отримавши конституційне закріплення як один з основних напрямів її подальшого розвитку;
- 4) зміст даного принципу полягає у співвідношенні права та держави, підпорядкованості держави і її інститутів праву;

5) принципу верховенства права притаманний транснаціональний характер, який передбачає його панування не тільки в рамках національної правової системи, але й на європейському рівні.

1.2 Методологія наукового дослідження принципу верховенства права

Поняття «верховенство права» є самостійним поняттям, одним із основних у сучасній юридичній науці та суспільствознавстві. Його поява стала можливою внаслідок комплексного підходу у дослідженні. Такий підхід передбачає аналіз правових явищ, системно пов'язаних з поняттям «верховенство права», а саме змісту цього принципу як природно-правового явища та юридичного механізму забезпечення цього принципу шляхом поєднання формально-юридичного, соціологічного, соціологічно-антропологічного, порівняльно-правового та інших методів пізнання.

Комплексність у даному випадку означає розуміння принципу верховенства права і як природно-правового, і як юридичного явища з позицій інтеграції правового знання. Таку інтеграцію може забезпечити методологія науки загальної теорії держави і права. Ні філософія права, ні конституційне право, предметом досліджень яких є окремі аспекти окресленої проблематики, не можуть забезпечити такої інтегративності.

Пропонована робота є теоретико-правовою за характером, хоча окремі її загальнотеоретичні положення, як це зазвичай буває, мають методологічне значення і щодо окремих галузей національного права. Основними задачами дослідження є з'ясування загальнотеоретичних питань щодо принципу верховенства права, дослідження його в європейському контексті, визначення окремих проблем верховенства права в сучасній Україні та розроблення ряду пропозицій по їх подоланню, а також визначення основних

напрямок його забезпечення. Теоретичною базою дослідження слугували відповідні праці із загальної теорії держави і права як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а її емпіричною основою – міжнародно-правові акти, а також національне законодавство.

Розгляд питання про методологію дослідження принципу верховенства права повинен, крім усього іншого, ґрунтуватись на загальнотеоретичному визначенні методології правознавства взагалі та методології теорії права зокрема. З огляду на це, під *методологією дослідження принципу верховенства права* слід розуміти систему підходів, способів (прийомів) і засобів пізнання цього явища, закономірностей його законодавчого забезпечення та взаємозв'язку й взаємозалежності з іншими принципами права, такими, наприклад, як принцип законності.

Специфіка застосованої методології обумовлюється у даному випадку основними задачами дослідження принципу верховенства права, а саме: дослідити історико-правовий аспект становлення й розвитку принципу верховенства права, удосконалити визначення поняття «принцип верховенства права», з'ясувати його сутність та виокремити основні ознаки принципу верховенства права, дослідити європейські погляди на принцип верховенства права, проаналізувати український досвід в європейському контексті реалізації даного принципу, виокремити основні проблеми верховенства права в сучасній Україні, віднайти основні напрямки забезпечення верховенства права як конституційного принципу; виявити проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави. Розв'язання цих задач передбачає дослідження не лише означеного принципу, але й низки інших правових явищ. Саме тому різноманітність підходів, способів і засобів пізнання принципу верховенства права є необхідною умовою успішного й ефективного дослідження цього явища.

На особливості методології загальнотеоретичного дослідження аналізованого принципу, зокрема впливають: 1) перебування об'єкта дослідження «на стику» декількох як неюридичних, так і юридичних наук; 2)

специфіка предмета саме загальнотеоретичного дослідження – загальні закономірності законодавчого забезпечення конституційного принципу верховенства права, а також шляхи і засоби вдосконалення цього забезпечення; 3) необхідність забезпечення обґрунтованості результатів дослідження і можливостей використання його висновків і пропозицій у юридичній практиці. Саме ці чинники змістовно обумовлюють філософсько-методологічне підґрунтя даного дослідження, сформованого на засадах діалектичного, інструментально-потребового та герменевтико-лінгвістичного підходів у науковому пізнанні правових явищ. Ці підходи зумовили використання комплексу філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які можна поділити на такі групи:

1) *філософсько-світоглядний метод:*

діалектичний (використовувався, зокрема, при формулюванні вихідних понять дослідження, а саме дефініції поняття «принцип верховенства права» як загальносоціального (природного) права, дефініції поняття «принцип законності» тощо);

2) *загальнонаукові методи:*

а) системно-структурний (використовувався, зокрема, при дослідженні об'єктивної необхідності існування принципу верховенства права, визначення його специфічних рис і загальних ознак);

б) порівняльний (застосовувався для аналізу і вивчення відповідних правових явищ, зокрема, верховенства права як природного і юридичного, також його було використано для окреслення специфіки розуміння принципу верховенства права в європейському контексті;

в) метод дедукції (використовувався, зокрема, при визначенні співвідношення понять «верховенство права», «верховенство закону», «верховенство Конституції»);

3) *спеціальні методи:*

а) формально-юридичний (використовувався з метою аналізу змісту чинного законодавства і практики його застосування, зокрема при

комплексній характеристиці законодавства України, став підґрунтям внесення пропозицій, спрямованих на подолання проблем верховенства права в сучасній Україні та проблем взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави);

б) метод тлумачення права (застосовувався для з'ясування змісту відповідних правових норм, у тому числі оціночних понять, вживаних у законі);

в) метод вивчення юридичної практики (застосовувався для аналізу письмових джерел (документів), що сприяло достовірності знань про події, факти, які отримуються у процесі ознайомлення з різноманітними актами. У роботі це відображено, наприклад, при аналізі матеріалів практики Європейського суду з прав людини).

У процесі аналізу принципу верховенства права зустрічається чимало власне методологічних проблем. Так, однією з ключових є особливості об'єктів дослідження, тобто понять «верховенство права», «верховенство закону», які є предметом вивчення як науки теорії держави і права, так і конституційного права, а також інших правових наук.

Проте теорія держави і права досліджує ці об'єкти під своїм кутом зору, який зумовлюється власне її предметом – загальними закономірностями виникнення, функціонування і розвитку як природно-правових, так і державно-юридичних (державно-вольових, позитивно-правових) явищ.

Також для ґрунтовного вивчення проблематики, окресленої даною темою, необхідно було залучити значну кількість національних і зарубіжних літературних джерел, зокрема нормативно-правових актів, законопроектів, а також наукової правової літератури та літератури з філософії права, судової практики та аналітичних звітів, які доцільно поділити на декілька груп.

Перша група джерел – історичні документи, нормативно-правові акти та документи як міжнародні, так і національні, а також їх проекти, у яких визначається та проголошується принцип верховенства права, розкривається

його зміст та з'ясовується сутність. Дану групу можна умовно поділити на такі підгрупи:

1) історичні документи: «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, Устав Святого князя Володимира, крестившаго руськую землю, о церковних судах, Статут князя Ярослава про церковні суди;

2) міжнародні джерела:

а) *міжнародні документи*, в яких безпосередньо проголошується принцип верховенства права або в основу побудови яких покладено зазначений принцип: Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини (ETS № 5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11, Статут Ради Європи, Загальна декларація прав людини, Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29, Європейська хартія про закон «Про статус суддів», План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, План дій «Україна – Європейський Союз», Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля та ряд інших міжнародних нормативно-правових документів, на основі аналізу яких були зроблені висновки в дисертаційному дослідженні;

б) *практика Європейського суду з прав людини*: Judgment in the Case of S.W. v. the United Kingdom, № 47/1994/494/576 / Registry of the European Court of Human Rights, Judgment in the Case of Hornsby v. Greece, Рішення Європейського суду з прав людини від 24.04.1990 року у справі «Крюслен проти Франції», Рішення Європейського суду з прав людини від 24.03.1988 року у справі «Оллсон проти Швеції», Рішення Європейського суду з прав людини від 25.08.1987 року у справі «Енглерт (Englert) проти Німеччини», Рішення Європейського суду з прав людини від 21.02.1975 року «Голдер проти Сполученого Королівства», Рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.1978 року у справі «Класс та інші проти Німеччини», Рішення Європейського суду з прав людини від 03.04.2008 року у справі «Пономарьов проти України», Рішення Європейського суду з прав людини

від 25.07.2002 року у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України», Рішення Європейського суду з прав людини від 19.03.1997 року у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece), Рішення Європейського суду з прав людини від 22.01.2001 року у справі «Брумареску проти Румунії», Рішення Європейського суду з прав людини від 25.01.1995 року у справі «Веренігінг Векблад Блюф» проти Нідерландів», постанова Європейського суду з прав людини від 13.03.2003 року у справі «Партія благоденства («Рефах») проти Туреччини» та інші;

3) законодавство України, де безпосередньо передбачений принцип верховенства права, чи положення якого містять норми, що уособлюють в собі цей принцип. До них необхідно віднести: Конституцію України, Декларацію про державний суверенітет України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс законів про працю України, Господарський кодекс України, закони України «Про Конституційний Суд України», «Про вищу освіту», «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя», «Про комітети Верховної Ради України», «Про засади запобігання корупції», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про державну службу», укази Президента України «Питання Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права», «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки», «Про порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування» (втратив чинність 05.09.2014), Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо реалізації національної антикорупційної стратегії та інституційного забезпечення цілісної антикорупційної політики» та інші нормативно-правові документи, адже по суті в основі всієї системи законодавства повинен лежати принцип верховенства права, проте ідеального законодавства не існує, а значну

частину законів, які становлять законодавство України, взагалі не можна вважати правовими, про що буде йти мова в процесі нашого дослідження;

4) рішення Конституційного Суду України: у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004; у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 6 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 7 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа щодо права на пільги) від 06.07.1999 № 8-рп/1999; у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про статус народного депутата України» в редакції Закону України «Про внесення змін і доповнень» від 10.05.2000 № 8-рп/2000; у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29.05.2002 № 10-рп/2002; у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 № 4-рп/2001; у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 № 3-рп/2003; у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного

тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 09 червня 1998 року № 8-рп/98 та інші.

Друга група джерел – наукові праці як зарубіжних, так і вітчизняних вчених з питань загальної теорії держави та права, філософії права, у сфері адміністративного, конституційного права тощо:

1) *зарубіжна література* щодо принципу верховенства права: Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution; Different approaches to the definition of the Rule of Law; Rule of Law as Goal of Development Policy; Kentridge D. The Pathology of a Legal System: Criminal Justice in South Africa; Richard H. Fallon, Jr., «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse; Bradley A., Ewing K. Constitutional and Administrative Law; Wade H. Administrative law; Hayek F. A. The Road to Serfdom; Rule of Law in Western Thought; Black's Law Dictionary; Rousseau J. J. The Social Contract; Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report; Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС;

2) *наукові праці з питань теорії держави і права*, над якими працювали вчені: С. Алаїс, С.С. Алексєєв, А.Д. Верщагіна, К.Г. Волинка, Я.В. Гайворонська, С.П. Головатий, А.В. Грищенко, Л. Гумплович, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.М. Корельський, М.В. Кравчук, В.В. Лазарєв, Р.З. Лівшиц, В.С. Нерсесянц, І.В. Патерило, В.М. Протасов, П.М. Рабінович, О.М. Руднева, О.Ф. Скакун, В.М. Хропанюк, М.В. Цвік та інші.

Серед них увагу необхідно приділити монографії А.М. Колодія «Принципи права України», в якій він дослідив генезис принципів права, визначив поняття і найголовніші ознаки принципів права, здійснив класифікацію видів принципів права. Автор визначив принципи права як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів.

А.М. Колодій дослідив проблему принципів права і виділив загальнолюдські принципи права і принципи права юридичного. На його думку, в абсолютній більшості випадків кожний принцип права спочатку існує як загальносоціальний, а потім, за використання його юридичною практикою і осмислення юридичною наукою, як принцип правосвідомості, перетворюючись у результаті процесу правоутворення на принцип права, до якого належить і принцип верховенства права [50].

Наступною працею, яка потребує нашої особливої уваги, є монографічна робота у 3-х книгах С.П. Головатого «Верховенство права». У цій роботі досліджено верховенство права як доктрину конституційної теорії та принцип юридичної практики. Розкрито значення цієї доктрини для теорії і практики новітнього українського конституціоналізму на основі теоретичної спадщини античних мислителів, середньовічної пам'ятки права Великої Хартії 1215 р., класичних творів теоретиків європейського лібералізму епохи Просвітництва, доробку представників наукової школи природного права, політико-юридичних документів, породжених Американською та Французькою революціями XVIII ст.; праць основоположника доктрини верховенства права англійського професора Алберта Вен Дайсі (XIX ст.); аналізу її розвитку в другій половині XX ст. в рамках конституційної теорії як англосаксонської, так і континентально-європейської системи права. Досліджено питання зародження і розвитку українського конституціоналізму, утвердження верховенства права в Україні та труднощі, які супроводжують цей процес, зумовлені спадщиною російської культурної традиції, наслідками марксизму-ленінізму та догматизмом юридичного позитивізму радянського зразка. Розтлумачено верховенство права як основоположний принцип новітнього українського конституційного права. Запропоновано докорінно відмінний від панівного у вітчизняній науці погляд на природу українського основоположного акта – Конституції 1996 року [30].

У XX ст. доктрина верховенства права вийшла за межі Великобританії

та США і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом. Така ситуація з перетворенням цього принципу в загальноєвропейську правову цінність не є дивовижною, адже ідея обмеження державної влади правовими засобами не являє собою виключно англійський здобуток. Аналогічні концепції створюються у XVIII-XIX століттях і в інших європейських державах. Так, у Німеччині формується теорія правової державності («*Rechtsstaatlichkeit*»), яка, починаючи з XIX ст., використовується для протиставлення правової держави (*Rechtsstaat*) та поліцейської держави (*Polizeistaat*). У Франції від часів Революції 1789 року говорять про принцип законності й верховенства закону (*Le Principe de Legalite et Suprematie de la Regle de la Loi*), що протиставляється королівській сваволі. У другій половині XX ст. у Франції стає також популярною теорія правової держави (*l'État de droit*) [39]. Хоча ці концепції не є ідентичними, вони безперечно мають спільний ґрунт, передбачаючи *підкорення державної влади праву заради гарантування і захисту прав і свобод людини* [86].

У дисертації І.В. Патерило «Право як ціннісна категорія» проведено історико-правовий аналіз аксіологічної складової права у контексті гносеологічного характеру становлення феномену права як універсально-цивілізаційної та культурно-історичної цінності; досліджено особливості механізму реалізації правом свого ціннісного потенціалу; визначено природу та сферу практичного використання формальних (ейдетичних) цінностей права; з'ясовано місце і роль головних загальнолюдських цінностей у праві та своєрідність і структуру його власної цінності. Обґрунтовано положення про те, що єдність гносеологічного та аксіологічного підходів до права орієнтує українське суспільство на необхідність удосконалення права як одного з дієвих засобів суспільної самоорганізації шляхом взаємоузгодження правових та загальнолюдських цінностей [235].

До фахівців *філософії права* необхідно віднести: А.А. Козловського (наукова праця «Філософія права як самосвідомість нації») [5], І.П. Проценка

(«Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз») [6], О.Е. Лейста («Сутність права») [7], В.М. Кривцову («Праксеологічний та історико-антропологічний аспекти взаємозалежності права та соціальної конфліктності») [8], а також Г. Радбруха [74], В.І. Шинкарука [179], П.Д. Біленчука [230] та інших.

У сфері *адміністративно-правоові науки* принципу верховенства права приділила свою увагу А.А. Пухтецька, яка видала монографію під назвою «Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права», в якій особливу увагу приділила дослідженню еволюції та сучасних підходів зарубіжних і вітчизняних учених до тлумачення принципу верховенства права, що набуває пріоритетного значення для демократичної трансформації правової системи України. Вона також виокремила основні підходи до нормативно-правового опосередкування принципу верховенства права, сформулювала пропозиції та рекомендації щодо запровадження даного принципу в актах чинного законодавства України. У зазначеній науковій праці зроблено висновок про те, що існує конфлікт між пострадянською та сучасною європейською правовою доктриною щодо тлумачення принципу законності. Тому автором висловлена думка, що включення принципу законності до змісту принципу верховенства права потребує такого уточнення: до останнього відноситься не забезпечення режиму законності, тобо правопорядку в цілому, а неухильне дотримання верховенства закону і рівності перед ним [93].

Також в роботі було досліджено концептуальні підходи до верховенства права Б. Таманаги, який у своїй праці «Верховенство права: історія, політика, теорія» виділяє такі три моделі формальних концепцій верховенства права: 1) правління на основі закону – «закон як інструмент дій уряду». У цьому випадку відпадає сенс в окремому понятті верховенства права. При цьому воно фактично існує в будь-якій державі. Така концепція не передбачає достатнього обмеження уряду правом. Ця модель не характерна для західної правової доктрини, натомість властива, зокрема,

точці зору на верховенство права китайського уряду; 2) формальна законність, що є загальною та ґрунтується на передбачуваності, зрозумілості, чіткості закону. Теоретиками цієї моделі є Джозеф Рац, Лон Фуллер, Фрідріх фон Гаєк та інші; 3) демократія плюс законність – згода суспільства щодо певного питання визначає зміст закону [92].

Необхідно зауважити, що верховенство права пройшло довгий шлях розвитку і на кожному його етапі з приводу даного явища вчені висловлювали різні правові погляди. Так, на I етапі – античні часи (зародження ідеї верховенства права), проблеми «ідеальної держави», «панування закону» досліджували такі видатні мислителі як Платон, Аристотель, Цицерон та інші. II етап – період абсолютизму, характеризується існуванням ідеї підлеглості влади людини певному зовнішньому обмеженню: «*Non sub homine sed sub Deo et lege*» («Не під людиною, але під Богом і законом»). III етап – епоха Просвітництва. Її основні діячі Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, які досліджували питання «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету», у поєднанні з працями послідовників учення про природне право та природні права (Гуго Гроція, Томаса Пейна, Дені Дідро, Самуеля Пуфендорфа) заклали основи теорії політичного лібералізму та класичної доктрини верховенства права. IV етап – розвиток класичної школи права (кінець XIX століття). На цьому етапі класичну концепцію верховенства права сформулював Альберт Дайсі. Її суть полягає у запереченні свавільної влади, рівності всіх перед законом, конституційному праві, яке є результатом загального права країни. V етап (XX століття) – поширення доктрини верховенства права на правові системи багатьох європейських країн і сприйняття її міжнародним правом. VI етап (XXI століття) – поширення сучасних поглядів на розуміння сутності верховенства права, співвідношення його з верховенством закону (Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, В.Г. Градова, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.М. Луців, Л.Г. Паращук, М.Г. Патей-

Братасюк, І.В. Патерило, С.П. Погребняк, А.А. Пухтецька, С.В. Серьогін, С.В. Шевчук та інші).

Третю групу джерел становлять різноманітні періодичні правові видання, у яких висвітлюються окремі аспекти принципу верховенства права, з'ясовується його сутність, визначаються основні напрямки забезпечення верховенства права тощо. До них варто віднести такі видання: «Право і суспільство», «Вісник Національної академії наук України», «Право України», «Українське право», «Проблеми законності», «Юридична Україна» та інші.

1.3 Поняття, сутність та ознаки принципу верховенства права

Сучасний етап утвердження демократичних відносин в Україні характеризується глибокими трансформаційними змінами в усіх сферах суспільного розвитку. Особливо це стосується оптимізації взаємовідносин державних інституцій з громадянським суспільством, що відбувається за допомогою принципів правової держави, основне місце серед яких відведено принципу верховенства права. Принцип верховенства права є показником існування ефективної системи управління будь-якої демократичної, правової країни. Він спрямований на забезпечення та реалізацію прав, свобод та законних інтересів громадян. Зазначений принцип визначається головним, основоположним, оскільки він зосереджений на встановленні демократичних стандартів як у межах всієї правової системи, так і окремих її елементів [40, с. 72].

Виходячи із зазначених положень, вкажемо, що метою даного підрозділу є визначення поняття «принцип верховенства права», його сутності та змісту, встановлення правового обґрунтування за допомогою системи конституційно-правових засобів.

Закріплення і забезпечення в Україні на конституційному рівні принципу верховенства права привернуло увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників до проблеми визначення його сутності та змісту. Зокрема дане питання висвітлюється у дослідженнях Д.О. Вовка, В.М. Гайворонського, Р.Ф. Гринюка, А.П. Зайця, Є.В. Назаренко, О.Ф. Скакун, В.М. Співака та інших науковців.

Також дану проблему відобразили у наукових працях і такі відомі вчені: В.В. Кравченко, В.Ф. Погорілко, І.П. Голосніченко, А.М. Колодій, Л.С. Мамут, В.Д. Бабкін, К.Г. Волинка, П.М. Рабінович, В.В. Сухonos, В.М. Корельський, В.В. Копейчиков. Не применшуючи наукові здобутки зазначених авторів в досліджуваній сфері, зазначимо, що питання закріплення принципу верховенства права потребує додаткового доопрацювання у зв'язку з численними змінами законодавства.

В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави цінність категорії прав людини є програмно-визначальною для усього подальшого суспільного розвитку. Гострота проблеми особливо очевидна з огляду на тяжке тоталітарне минуле нашої країни та відсутність власної державності упродовж кількох століть її історії [41, с. 50]. У зв'язку з цим актуальним і необхідним є аналіз поняття «принцип верховенства права» та здійснення тлумачення його змісту.

Тому в даному контексті багато уваги приділяється науковим дослідженням зарубіжних юристів та філософів, які сьогодні виокремлюють три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права: 1) формальний; 2) субстанційний (матеріально-правовий) та 3) функціональний [25, р. 1-2; 42, р. 1-2; 43, р. 1-2].

Щодо першого, то він ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права в цілому та аналізі окремих критеріїв його дотримання. До таких критеріїв належать: формальна незалежність та безсторонність судової влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність законів, які застосовуються тільки до окремих

соціальних груп, класів; відсутність зворотної сили законів; положення про судовий контроль за діяльністю уряду [44, с. 42].

Таким чином, можемо зробити висновок, що для розбудови демократичної і незалежної держави важливим є законодавче закріплення принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності. Адже саме цей принцип відіграє важливу роль в процесі виникнення правової держави, де верховенство права займає почесне місце серед інших принципів, так як він пронизує усі відносини суспільного життя і повинен братися за основу у здійсненні діяльності органами державної влади.

Необхідно звернути увагу на те, що відповідно до формального підходу принцип верховенства права може застосовуватися не тільки у демократичній державі, а й у тих державах, де панують аристократія, олігархія чи диктаторська влада.

Наприклад, ще до недавнього часу Південно-Африканська Республіка була зразком авторитарної держави, в основі функціонування якої лежав принцип верховенства права у його формальному значенні, але Конституція поширювала свою дію тільки на білу меншість населення, яка й була по-справжньому вільною [45].

Наступним підходом до тлумачення змісту принципу верховенства права вважається матеріально-правовий, який заснований на моральних уявленнях про належну правову систему та визначає стан реалізації верховенства права тим, наскільки ця система відповідає таким уявленням. При цьому виокремлюються три основні цінності, що становлять основу такого принципу: захист від анархії та війни проти всіх; надання можливості людям планувати свою діяльність із розумною впевненістю, що вони можуть передбачати наслідки різних дій, наприклад, дій органів публічної влади; гарантії від принаймні деяких видів дискреційного розсуду (свавілья) державних посадовців [46].

Отже, за цим підходом розкривається вся сутність принципу верховенства права, ставлення окремого індивіда до нього та впевненість у засобах його реалізації. Не все те, що проголошується законом, реалізується на практиці і це найбільша проблема нашої сучасної держави. Тому на основі матеріально-правового підходу верховенство права втілює в себе певні моральні ідеї про існування правової держави та гарантування їх дотримання під час виконання посадовими особами та державними органами своїх повноважень. Мета громадянського суспільства полягає у потребі робити все необхідне для максимально забезпечення дії принципу верховенства права та неупередженого його застосування у всіх сферах суспільної діяльності.

А от щодо функціонального підходу до визначення верховенства права, то він подібний до матеріально-правового (сутнісного), але увага в ньому зосереджується на тому, наскільки ефективно право та правова система в цілому виконують функції захисту інтересів людини. Наприклад, чи унеможлиблюють вони прийняття рішень органами влади на власний розсуд і забезпечують їх прогнозованість [47, с. 20-21]. В даному випадку, так як верховенство права є основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям. Тобто, чи прогресивно він впроваджується в життя, чи на достатньому рівні держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи тощо.

Підсумовуючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, що і формальний, і функціональний, і матеріально-правовий підходи мають право на своє існування, так як кожен із них по-своєму розкриває зміст принципу верховенства права, показує нам різні його аспекти та дає можливість з'ясувати найважливіші властивості та ознаки, які в сукупності і формують в нашій свідомості поняття «принцип верховенства права».

Принцип верховенства права для українського законодавства не новий, проте проблема його розуміння полягає у різноаспектності тлумачення даного поняття. Так, теоретично принцип верховенства права можна

розглядати, принаймні, у двох аспектах – широкому і вузькому. По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. По-друге, у вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом [48, с. 18-19].

На підставі проведеного аналізу, можемо зауважити, що Конституція України орієнтує нас саме на такий підхід і закріплює в ст. 8 визнання та дію верховенства права, а також роз'яснює його зміст: а) як найвищу юридичну силу Конституції України та відповідність їй законів та інших нормативно-правових актів; б) як пряму дію норм Основного Закону та гарантування права на звернення для захисту конституційних права і свобод людини і громадянина.

Отже, Конституція України, проголошуючи нашу державу демократичною, незалежною, суверенною і правовою, виключає тавтологічне широке розуміння верховенства права, натомість орієнтує нас на тлумачення цього принципу у вузькому розумінні, тобто поняття «право» у співвідношенні з поняттям «закон», вважається вищим за своєю дією, тобто визнається його пріоритет над верховенством закону.

Таким чином, принцип верховенства права є мегапринципом, який визначає певні вимоги до всіх суспільних інститутів з метою забезпечення природних, невідчужуваних та невід'ємних основних прав і свобод людини.

Українські юристи виділяють наступні точки зору щодо змісту принципу верховенства права. Передусім принцип верховенства права означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на природному праві, яке обмежує державну владу і є своєрідним фільтром позитивного права. Самостійного значення принцип верховенства права набуває тоді, коли розрізняють закон і право. При цьому робиться важливий

висновок про те, що поза доктриною природного права цей принцип існувати не може [49, с. 64].

Аналізуючи літературу, яка присвячена даній проблемі, з впевненістю можемо зазначити, що багато науковців, досліджуючи це питання, здійснюють інтерпретацію такого принципу як верховенство права кожен по-своєму, але основні їх твердження полягають у тому, що верховенство права повинно розглядатися як пріоритетність основних прав і свобод людини та громадянина.

На нашу думку, принцип верховенства права стоїть поряд з верховенством розуму і втілює в собі справедливість, гуманність та добро, тобто він є універсальним та загальним принципом, який стає найважливішим способом забезпечення та реалізації усіх громадянських прав.

Сучасні підходи до визначення принципу верховенства права мають доктринальний характер, так як перед дослідниками постає проблема праворозуміння, тобто неоднакового тлумачення такого явища як «право», а, відповідно, і поняття «принцип верховенства права». Ми вважаємо, що саме особливості праворозуміння визначають зміст та сутність принципу верховенства права. І тому доречним буде привести різні думки, сформульовані окремими науковцями.

Так, П.М. Рабінович зазначає, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону, відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розуміння права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожний закон є саме таким. Відповідність змісту закону праву є важливим показником правової держави [47, с. 341-342]. Ми поділяємо це твердження, так як цілком очевидно, що ототожнення таких понять як «право» та «закон» є помилковим. У зв'язку з різноманітністю суспільних відносин існує проблема в закріпленні права на законодавчому рівні, тому що, по-перше, неможливо врахувати варіативність усіх життєвих ситуацій; і по-друге, не завжди закон є правовим.

На думку А.М. Колодія, під принципом верховенства права слід розуміти офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає вияв саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілим й таким, що використовується для саморегулювання суспільних відносин [50, с. 175]. У такий спосіб автор акцентує увагу на тому, що держава має залежність від права, тобто право обмежує державну владу.

Кардинально протилежну позицію займає О.В. Скрипнюк, який вважає, що верховенство права – це такий основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [51, с. 139].

А от М.І. Козюбра зазначає, що у західноєвропейській думці принцип верховенства права традиційно також ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав і свобод людини, а його зміст безпосередньо пов'язаний з такими категоріями як справедливість, свобода, гуманізм. [52, с. 112]. Висловлену позицію підтримує і С.П. Головатий, який, у свою чергу, говорить про те, що принцип верховенства права має ідею винятково природного права, тобто ідею, яка виникла на визнанні такого факту: людина як істота природна з'являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права в неї відібрати [53, с. 85-86]. Отже, права і свободи людини є природними, невід'ємними, основоположними та фундаментальними.

П.М. Рабінович також розкриває верховенство права за допомогою співвідношення права з правами людини. Він вважає, що права людини є пріоритетними в суспільстві, вони проявляються в таких рисах державного і суспільного життя: закріпленні в конституційних та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам та свободам людини, не є правовими законами); пануванні в суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості чи всього населення країни, що

відображають при цьому загальнолюдські цінності та ідеали, перш за все права і свободи людини; врегулюванні відносин між особою і державою на основі принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонене законом» [38, с. 12]. Таким чином, верховенство права виражається у непорушних правах особи.

На думку Б.В. Малишева, верховенство права існує у двох модусах. По-перше, верховенство права – це верховенство права людини над обов'язком держави забезпечувати всі права і свободи людини. У першому модусі, який можна назвати конституційним або загальним, ідеться про обов'язок держави своїми діями створювати умови для реалізації прав і свобод людини. По-друге, верховенство права – це верховенство природних прав людини над правами держави, правами соціальних груп, правами суспільства. У другому модусі, який можна назвати спеціальним, ідеться про особливий статус природних прав людини [54, с. 16-17].

Для порівняння і досягнення більш високих цілей дослідження даного питання вважаємо за потрібне навести думки зарубіжних вчених.

Так, професори конституційного права Великої Британії Е. Бредлі та К. Евінг у сучасних умовах під верховенством права у цій країні розуміють три різні ідеї:

1) верховенство права означає відданість суспільства праву та порядку замість анархії, нестабільності, воєнного стану. Тобто верховенство права в даному випадку є філософською категорією, яка відображає погляди на суспільство, яке шанує та визнає пріоритет основних демократичних цінностей;

2) верховенство права є правовою доктриною надзвичайного значення, згідно з якою дії уряду (виконавчої влади) мають бути вчинені відповідно до права (як статутного, так і загального). Посадові особи держави повинні уповноважуватися правом на вчинення певних дій. У іншому випадку, тобто коли ці дії виходять за межі їх компетенції (*ultra vires*), вони проголошуються судами нечинними. У разі спору щодо права, останнє слово належатиме

незалежним судам, які у своїх рішеннях визначають ті правові норми, які мають бути застосованими. Право також має бути чітким та зрозумілим для суб'єктів правовідносин. В зазначеному твердженні, як ми бачимо, недотримання норм права тягне за собою тяжкі наслідки, а верховенство права виступає як еталон поведінки всіх учасників суспільних відносин;

3) верховенство права є політичною доктриною, згідно з якою право виступає засобом для досягнення не будь-яких цілей, проголошених державою, а тільки легітимних, які можуть бути виправдані у вільному демократичному суспільстві [55, с. 109]. Тобто верховенство права являє собою своєрідний взірець, еталон, відповідно до якого право використовується в якості інструменту для здійснення мети, яка була поставлена на початку, але не будь-якої, а тієї, що уособлює в собі справедливі та законні бажання.

Наведені вище підходи до визначення принципу верховенства права дають нам можливість уявити різноманітність інтерпретацій даного поняття, особливість суб'єктивного розуміння не тільки особою, яка досліджує це питання, а й окремою людиною, що має свої специфічні напрямки праворозуміння.

Таким чином, враховуючи різноманітні погляди авторів щодо визначення поняття верховенства права, під ним слід розуміти основоположний принцип правової держави, який ґрунтується на провідних ідеях юридичної теорії та практики і визначає підстави забезпечення та реалізації основних прав і свобод громадян, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

Важливим аспектом у процесі реалізації і застосування принципу верховенства права відіграє той факт, що даний принцип має легальне закріплення. На підтвердження цьому можемо навести рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року, відповідно до якого верховенство права – це панування права в різних формах у суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у

правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути пронизані, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [56].

Оцінюючи пояснення принципу верховенства права та аналізуючи вищезазначене рішення, можемо зробити такі висновки: по-перше, Конституційний Суд при вирішенні порушеного у конституційному поданні питання базується на тому, що верховенство права повинно втілюватися у правотворчу та правозастосовну діяльність держави, також у закони, які за своїм змістом мають бути прозорими та пронизані ідеями справедливості, свободи і рівності; по-друге, право не обмежується тільки рамками законодавства, воно містить в собі і норми моралі, і традиції, і звичаєві норми, а також повністю базується на справедливості; по-третє, ототожнення права і закону є помилковим, тому що закон, який порушує права та обмежує свободу і рівність особи, визнається несправедливим, а отже, таким, що не відповідає праву.

Підкреслимо, що пряма вказівка на дію принципу верховенства права міститься в кодифікованих актах, а саме: ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України [57], ст. 5 Господарського кодексу України [58] та інших. Однак у даних нормативно-правових актах, як і в Конституції України, відсутнє тлумачення принципу верховенства права.

З наведеного можна зробити висновок, що нинішній стан нормативного закріплення принципу верховенства права в чинному законодавстві України характеризується недостатньою конкретизацією його змісту, тобто в деяких актах законодавства йдеться здебільшого про верховенство закону, а не про верховенство права; верховенство права розглядається з позиції органів державної влади, а не громадськості. На нашу думку, буде доречним закріпити поняття верховенства права не тільки в правових позиціях Конституційного Суду України, але й на законодавчому рівні.

Враховуючи багатоаспектність поняття «принцип верховенства права», існує необхідність конкретизувати його основні сутнісні характеристики, що сприятиме більш ефективнішому науковому дослідженню.

Доречно було б звернути увагу на такі основні ознаки, які пропонує нам виділити Б.А. Футей. До них він відносить, по-перше, верховенство права означає, що кожен громадянин (як приватна особа, так і державний службовець) підкоряються закону. Жодна особа, незалежно від статусу, не може бути понад законом. Особливо важливо, щоб джерелом права був народ України. По-друге, концепція справедливості полягає у винесенні судових рішень, які не тільки будуть відповідати нормам закону, а й нормам права, і базуватися на принциповій важливості процесуального права. По-третє, важливість забезпечення особистих свобод і прав: свободи слова, права збиратися мирно, свободи преси, свободи віросповідання, рівності перед законом, права на оскарження в суді, права на правову допомогу і незалежний суд [59, с. 195].

На нашу думку, гарантування прав і свобод людини є тільки початковим етапом, так як без їх реалізації норми Конституції залишатимуться лише на папері, тобто будуть звичайною декларацією. По-четверте, ми вважаємо, що політична система повинна базуватися на розподілі влади на самостійні незалежні три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, які здійснюють функції на основі принципу стримувань і противаг. Тільки тоді можна досягти верховенства права, якщо кожна «влада» буде діяти в межах своїх повноважень та в державі буде неупереджений, справедливий суд.

Цікавим є те, що вчені, які досліджують ознаки принципу верховенства права, мають різноманітні думки щодо цього питання. Наприклад, суддя Європейського суду з прав людини Л.Г. Лукаїдес розкриває зміст принципу верховенства права, спираючись при цьому на практику Європейського суду. На його думку, у даний час принцип верховенства права має як мінімум п'ять самостійних цінностей: 1) функціонування держави, яка зв'язана вимогами

права; 2) дотримання принципу рівності громадян перед законом; 3) установлення законності та порядку в суспільстві; 4) наявність ефективного і передбаченого правосуддя; 5) охорона прав людини. Водночас підкреслюється, що всі ці цінності включені в концепцію верховенства права «у відповідь на різні потреби, що виникали з вимог справедливості» [60, с. 28].

Тобто панування права в суспільстві та державі є важливим моментом в здійсненні захисту прав і свобод людини. Право наділяє нас впевненістю щодо світлого майбутнього, регламентує рівність всіх громадян перед законом незалежно від соціального статусу, расової приналежності, віросповідання, релігійних уподобань, сімейного стану, статі тощо. Також воно ставить певні цілі на шляху досягнення зазначеної мети, а саме існування ефективного правосуддя, яке працюватиме на благо людей і буде основним способом захисту їх інтересів, а не жахаючим органом державного примусу.

А от англійський фахівець конституційного та адміністративного права Г. Вейд виокремлює п'ять різних, але взаємопов'язаних ознак принципу верховенства права. По-перше, принцип верховенства права означає, що всі дії держави мають бути вчинені згідно з правом у тому сенсі, що на всі дії стосовно прав та свобод індивідів виконавча влада уповноважується правом. По-друге, діяльність виконавчої влади здійснюється згідно з тими нормами та принципами, які обмежують її дискреційну владу та унеможливають зловживання нею. По-третє, всі спори стосовно законності актів адміністративних органів вирішуються судами, які є незалежними від виконавчої влади. По-четверте, закон єдиний для держави та особи у тому сенсі, що уряду, якщо це спеціально не обумовлено, не можуть належати привілеї та виняткові повноваження щодо відмови застосовувати деякі положення закону. По-п'яте, поза сферою державної адміністрації верховенство права означає, що ніхто не може бути покараний за злочини,

які не визначені законом; те саме стосується адміністративних правопорушень [61, ст. 25].

З усіх цих ознак ми бачимо, що вчені розглядають верховенство права як панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; як прояв справедливості, гуманізму та добра; як явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави.

Важливим кроком для повного та всебічного тлумачення змісту принципу верховенства права є дослідження його у співвідношенні з принципом верховенства закону та верховенства Конституції. Необхідність поглиблення знань проблем сутності верховенства права та верховенства закону, їх взаємозв'язку та розрізнення є важливим та визначальним для усвідомлення таких понять як «правова держава», «правовий закон» тощо. Слід звернути увагу на те, що верховенство права не повинно обмежуватися рамками законності, так як воно позбавляється будь-якого самостійного сенсу, тому що держави, які характеризуються найгіршими формами авторитаризму, автоматично вважатимуться правовими, тобто такими, що будуть застосовувати принцип верховенства права. Отже, ми вважаємо, що здійснення влади тільки за допомогою закону нездатне забезпечити дотримання прав людини. За цих обставин і потрібно застосовувати принцип верховенства права.

Але цілком впевнено можемо сказати, що ці два принципи не виключають і не скасовують один одного і в ідеалі вони повинні діяти в системному взаємозв'язку.

Відомий український конституціоналіст професор Ю.М. Тодика звертає увагу на певні особливості співвідношення принципу верховенства права з Конституцією та законами: «Розгляд принципу верховенства права поза верховенством Конституції і законів – це шлях до беззаконня та всездозволеності, а визнання тільки принципу верховенства закону поза

системним розумінням принципу верховенства права – шлях до прийняття несправедливих, негуманних, недемократичних законів, інших нормативно-правових актів» [62, с. 67]. Дане твердження говорить нам про те, що такі принципи як законність та верховенство права впливають один з одного і не можуть існувати окремо, так як верховенство права породжує законність, а законність, у свою чергу, є зовнішньою формою панування в державі права.

Для того щоб краще зрозуміти різницю між поняттями «верховенство права» та «верховенство закону», необхідно спочатку звернутися до таких понять як «право» та «закон».

Отже, право – це один із регуляторів суспільних відносин, єдність рівної для всіх норми, міри та справедливості, тобто форма вираження свободи в суспільстві. З цього приводу академік НАН України Ю.С. Шемшученко зазначає: «Право – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою» [63, с. 5].

На відміну від права, закон – це «офіційна форма загальнообов'язкового нормативного визнання чи невизнання об'єктивно зумовлених мір цієї свободи і рівності. За допомогою закону відбувається лише формулювання у вигляді норм законодавства, що вже склалися, чи таких, що явно складаються, форм і норм права (міри свободи). При цьому право...в його співвідношенні з законом виступає як джерело, уособлення і критерій справедливості» [64, с. 17-20].

Згідно з принципом верховенства закону кожний державний орган, посадова особа, громадянин чи якась громадська організація повинні в обов'язковому порядку дотримуватися вимог закону. Але в даному випадку закон не вживається в широкому значенні і не ототожнюється з правом, він трактується як нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу.

Існування закону є необхідним у вітчизняному праві, так як за соціальним призначенням він виступає основою реалізації принципу верховенства права. Його зміст та суть насичені правовим характером. А от

право визначається як певна система, де людина визнається найвищою соціальною цінністю, а захист її прав та інтересів є основним обов'язком державних органів, які повинні діяти в межах Конституції та законів України. Верховенство права означає панування права в державі, а верховенство закону – це неухильне його дотримання та верховенство в системі нормативно-правових актів.

Отже, можемо узагальнити, що право і закон співвідносяться як зміст і форма, але вони не завжди збігаються, бо існують випадки, коли зміст ширший і виходить за межі форми, тобто не все те, що прописано правом, дістає своє закріплення в законі. І навпаки, зміст може бути вузьким, адже не всі закони є правовими.

Аналізуючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що «верховенство права» та «верховенство закону» не тотожні категорії, проте вони здійснюють взаємний вплив і доповнюють одна одну. Верховенство права стосується визначальної ролі права в організації суспільного життя. Верховенство закону, у свою чергу, визначає порядок організації нормативних актів, їх ієрархію. Заміна принципу верховенства права принципом верховенства закону неприпустима. Верховенство права забезпечує, так би мовити, сутнісне вираження правової держави, верховенство закону – відповідність між справедливістю права і його нормативним закріпленням. Тому у встановленні співвідношення між даними принципами має бути рівновага, яка не ігнорує положення одного принципу за рахунок іншого. Одночасна дія обох принципів забезпечить оптимальний захист прав людини. Цю позицію в основному підтримують більшість вітчизняних авторів [65, с. 114-117; 66, с. 7-11].

Щодо верховенства Конституції, то також існує багато тверджень вчених. На думку А.П. Зайця, верховенство Основного Закону – це складова верховенства права, яка його конкретизує [67, с. 4-6]. З цим погоджується і М.І. Козюбра, який, зокрема, зазначає: «Ні теоретично, ні практично було б невиправданим розглядати верховенство Конституції як щось відокремлене

від верховенства права, а тим більше протиставляти їх один одному» [68, с. 30]. Взагалі верховенство Конституції означає, що вона має найвищу юридичну силу серед інших приписів нормативного характеру, тобто всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції, в межах Конституції та в повній мірі їй відповідати. На підтвердження можемо навести судження С.А. Авак'яна: «Юридичне верховенство Конституції означає її вищу юридичну силу по відношенню до усіх інших нормативних актів» [69, с. 34]. Але вона має верховенство не тільки над національними, а й над міжнародно-правовими актами. З цього приводу в ст. 9 Основного Закону закріплено таке положення: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Щодо впровадження даного принципу в життя, то його реалізація відбувається в процесі правозастосовної діяльності, за допомогою контролю, який здійснюється над актами, що приймаються державними органами.

Також є деякі науковці, що ще ширше розуміють поняття верховенства Конституції. Так, М.В. Баглай зазначає, що разом із природнім правом Конституція утворює фундамент усієї правової системи, вона покликана створювати такий порядок, при якому б закон і право не розходилися. У цьому значенні верховенство Конституції і верховенство права будуть тотожними [70, с. 117].

Тобто, можемо зробити такий висновок: існує тріада найважливіших принципів, які стали основою для розбудови правової держави, розвитку громадянського суспільства та демократії, панування в суспільстві гуманізму, справедливості і добра, визнання людини найвищою соціальною цінністю та закріплення її прав і свобод на рівні Конституції як Основного Закону держави, що має найвищу юридичну силу. Принципи верховенства

права, верховенства закону та верховенства Конституції є самостійними принципами, але це не виключає і їхній взаємозв'язок між собою, тому що:

- 1) дія принципу верховенства права проявляється як через норми закону, так і через норми Конституції;
- 2) закон і Конституція є своєрідною формою закріплення права;
- 3) принцип верховенства закону базується на Конституції, яка, будучи Основним Законом, становить основу для його визнання в правовій системі.

Висновки до розділу 1

У результаті проведення теоретико-методологічного дослідження окресленої проблематики можемо зробити наступні висновки.

1. Право являє собою складне, структуроване та динамічне явище, яке постійно розвивається та удосконалюється; явище, що пройшло певні етапи історичного розвитку та становлення. Право – не просто абстрактна категорія, комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, але й складова частина самого суспільства, в межах якого воно діє та функціонує. Право та суспільство – взаємозалежні та невід'ємні поняття, так як за допомогою суспільства розкриваються основні цінності права, а право надає значення цьому суспільству, наділяє суспільні відносини правовим змістом та властивостями, які ґрунтуються не тільки на нормах моралі, а й на нормах права і становлять основу людського буття.

2. Поняття «верховенство права» має багато різних інтерпретацій, кожна з яких відіграє важливу роль у дослідженні даного поняття, так як саме «верховенство права» є базисним конституційним принципом, на якому ґрунтуються всі суспільні відносини і за допомогою якого реалізуються права і свободи людини і громадянина, а отже, множинність концепцій дає

нам можливість розуміння цього важливого поняття в різних його аспектах, а також застосування в практичній діяльності, в усіх її проявах.

Верховенство права визначено як панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; як прояв справедливості, гуманізму та добра; як явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави.

3. Принцип верховенства права визначено як основоположний принцип правової держави, який ґрунтується на провідних ідеях юридичної теорії та практики і визначає підстави забезпечення та реалізації основних прав і свобод громадян, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

4. Поняття «справедливість», «верховенство права» і «держава» тісно і нерозривно пов'язані між собою, витікають один з одного, так як справедливість – це морально-етичне поняття, яке містить в собі уявлення про сутність людини і її невід'ємні права, вимоги відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) в житті суспільства та їх соціальним становищем, між їхніми правами і обов'язками, між працею і заохоченням, злочином і покаранням. Справедливість є тим базисним елементом, який покладений в основу права, оскільки норми моралі і норми права мають такий зв'язок, який неможливо розірвати. Мораль передуює виникненню права і є початком його виникнення і розвитку. Тому без справедливості не може існувати право, а без права – справедливість, так як принцип верховенства права є вищим проявом справедливості. У свою чергу, держава, яка є вищою формою організації суспільства, являє собою останню ланку в цьому ланцюжку, оскільки принцип верховенства права практично не може бути реалізований без державних органів, їх певних способів організації і діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами.

5. Розглянуто три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права і зроблено такі висновки: 1) для розбудови

демократичної і незалежної держави важливим є законодавче закріплення принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності, адже саме цей принцип відіграє важливу роль у процесі виникнення правової держави, де верховенство права займає почесне місце серед інших принципів, так як він пронизує усі відносини суспільного життя і повинен братися органами державної влади за основу у здійсненні діяльності; 2) не все те, що проголошується законом, реалізується на практиці і це найбільша проблема нашої сучасної держави. Тому верховенство права втілює в собі певні моральні ідеї про існування правової держави та гарантування його дотримання під час виконання посадовими особами та державними органами своїх повноважень; 3) так як верховенство права є основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям. Тобто, чи прогресивно він впроваджується в життя, чи на достатньому рівні держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи тощо.

6. Конституція України, проголошуючи нашу державу демократичною, незалежною, суверенною і правовою, виключає тавтологічне широке розуміння верховенства права, натомість орієнтує нас на тлумачення цього принципу у вузькому розумінні, яке передбачає вживання права у співвідношенні з законом, де верховенство права вважається ширшим поняттям і є вищим, ніж верховенство закону.

7. Було здійснено дослідження принципу верховенства права у його співвідношенні з принципом верховенства закону та верховенства Конституції і зроблено такі висновки: 1) право і закон співвідносяться як зміст і форма, але вони не завжди збігаються, бо існують випадки, коли зміст ширший і виходить за межі форми, тобто не все те, що прописано правом, дістає своє закріплення в законі. І навпаки, зміст може бути вужчим, адже не всі закони є правовими. А отже, «верховенство права» та «верховенство закону» категорії дещо різні і їх не можна ототожнювати, проте вони

здійснюють взаємний вплив і доповнюють одна одну. Верховенство права стосується визначальної ролі права в організації суспільного життя. Верховенство закону, у свою чергу, визначає порядок організації нормативних актів, їх ієрархію. Заміна принципу верховенства права принципом верховенства закону неприпустима. Верховенство права забезпечує, так би мовити, сутнісне вираження правової держави, верховенство закону – відповідність між справедливістю права і його нормативним закріпленням. Тому у встановленні співвідношення між даними принципами має бути рівновага, яка не ігнорує положення одного принципу за рахунок іншого. Одночасна дія обох принципів забезпечить оптимальний захист прав людини; 2) верховенство Конституції означає, що вона має найвищу юридичну силу серед інших приписів нормативного характеру, тобто всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції, в межах Конституції та в повній мірі їй відповідати; 3) принципи верховенства права, верховенства закону та верховенства Конституції є самостійними принципами, але це не виключає і їхній взаємозв'язок, тому що дія принципу верховенства права проявляється як через норми закону, так і через норми Конституції; закон і Конституція є своєрідною формою закріплення права; принцип верховенства закону базується на Конституції, яка будучи Основним Законом, становить основу для його визнання в правовій системі.

РОЗДІЛ 2

ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1 Практика реалізації верховенства права в європейських країнах

Одним з основоположних принципів правової, демократичної держави є принцип верховенства права, він лежить в основі її розбудови, а саме у напрямку підвищення соціальних цінностей, забезпечення економічної стабільності, можливості реалізації основних прав і свобод людини і громадянина. Як було зауважено раніше, принцип верховенства права настільки важливий та необхідний в державі, що знаходить своє відображення в статті 8 Конституції України. Хоча дана норма прямо не розкриває його змісту, але безпосередньо вказує на те, що саме верховенство права як заперечення свавільної влади є ще одним конституційним принципом легітимності публічної влади.

Під легітимністю В.Б. Ковальчук розуміє одну з основних властивостей публічної влади, яка засвідчує її справедливість, законність та доцільність, що може існувати лише в конституційно-правовій демократичній державі. Правову демократичну державу він визначає як таку, де публічна влада, а особливо законодавча, формується демократичним шляхом, тому є справедливою. Ознакою такої держави виступає злиття суб'єкта та об'єкта владних відносин в одне політичне ціле, оскільки народ як єдине джерело влади є водночас і владарюючим, і підвладним [71, с. 96]. Взагалі термін «легітимність» походить від латинського «legitimus», що в буквальному перекладі означає «законний», «узаконений».

У свою чергу, з приводу цього С.А. Котляревський констатує: «Конституційна держава знищує або, принаймні, пом'якшує відмінність між

владарюючими і підвладними та намагається створити з тих і інших єдине організоване політичне ціле» [72, с. 11].

А.О. Червяцова дотримується думки, що державна влада буде легітимною в тому випадку, якщо суспільна думка оцінює її як таку, що відповідає нормам соціальної справедливості, а також матиме підтримку з боку населення, тобто його свідоме і добровільне підпорядкування державно-владним велінням, котрі сприймаються не тільки як законні, але й як необхідні, виправдані, обгрунтовані. В такому разі державна влада стає більш авторитетною, усталеною та стабільною. Тобто легітимна державна влада – це така влада, яка з двох основ, що забезпечують авторитет держави – сили переконання і сили фізичного примусу, спирається, головним чином, на першу з них [73, с. 143]. Отже, вона може функціонувати лише в межах права. Тому, на нашу думку, слухним є твердження Дієго Валадеса, який стверджував наступне: «Влада та право йдуть поряд. Влада стає легітимною через право, в той час як право стає ефективним через владу» [74, с. 44]. Ідея права, як слушно зазначав відомий німецький вчений Густав Радбрух, не може бути нічим іншим, як справедливістю [75, с. 42].

Поділяємо точку зору А.П. Зайця та Р.З. Лівшиця, які розглядають легітимність з двох боків: формального і змістовного. З формального погляду вона означає прийняття закону чи іншого нормативного акта відповідним органом і у відповідному процесуальному порядку. Якщо цих вимог дотримуються, то закон формально легітимний. Однак він може бути нелегітимним за своїм змістом. Досвід нашої країни свідчить, що неякісні закони як формально легітимні, оскільки прийняті відповідними органами і в належному порядку, не отримавши підтримки людей, залишилися фактично нереалізованими, тобто нелегітимними. Саме правозастосування дає відповідь на запитання щодо легітимності закону, воно свідчить про відмінність між легітимністю формальною та фактичною [76, с. 37, 77, с. 19].

З погляду змістовного легітимність закону чи іншого нормативного акта залежить від його змісту. Передусім зміст закону визначає ставлення до

нього людей. Якщо закон люди позитивно сприймають, підтримують, то він втілюється в життя і виявляється фактично легітимним. Розбіжність між формальною легітимністю та змістовною ґрунтується на розрізненні права і закону. Легітимним має бути визнаний лише правовий закон, тобто закон, який фіксує правову ідею, наприклад, ідею справедливості, свободи, прав людини [78, с. 65]. З правового погляду змістовна легітимність полягає у відповідності закону ідеї права. Таким чином, легітимність державної влади – це одна з основних її властивостей в демократичному суспільстві, яка полягає у визнанні, схваленні та підтримці державної влади, що підвищує її авторитет та забезпечує стабільність. Легітимна влада може існувати лише в демократичному режимі, адже влада, встановлена насильницьким шляхом, не є законною і не отримує позитивної оцінки з боку населення.

У юридичній науці необхідно розрізняти такі поняття як легітимність і легальність, адже вони мають різне змістове наповнення. З приводу цього І.М. Жаровська стверджує, що слід розмежовувати поняття «легітимність державної влади» та «легальність державної влади», оскільки остання дефініція фіксує винятково відповідність державної влади діючим законам та передбаченим ними процедурам, тоді як легітимність – це, в першу чергу, ставлення суспільства до державної влади. У процесі легітимності відбувається сприйняття суспільством державної влади та її дій. Але автор пропонує звернути увагу на те, що в демократичному суспільстві прийняті рішення, як правило, сприймаються членами суспільства як адекватні та справедливі, але трапляються і такі, які приймаються в загальносуспільних інтересах та заради суспільного блага [79, с. 21]. Тому є слушною думка В.В. Сердюка, який стверджує наступне: «Розрив між легальністю та легітимністю може виникати внаслідок того, що не всі закони, прийняті відповідно до встановленої процедури, можуть оцінюватись населенням як справедливі, а законно обрана влада у випадку невиконання своїх обіцянок, проведення невдалого економічного курсу, що призвів до різкого падіння

рівня життя, може втратити довіру з боку суспільства ... в цьому випадку спостерігається процес делегітимації влади» [80, с. 12].

Подібної думки притримується і В.С. Кайдашов, у його розумінні легітимність є готовністю громадянина вважати щось таким, що є зобов'язуючим для нього та інших. У цьому випадку інколи легальність суперечить легітимності, тому що законний спосіб ухвалення рішення уповноваженого на те органу не сприймається суспільством, а вимоги його виконання виглядають порушенням нормального стану речей. Такі рішення легальні, але несправдливі, неправові, нелегітимні. Легітимність у її найбільш поширеному розумінні, є фактично синонімом поняття «законність», тобто ознакою того, що рішення ухвалене органом, посадовою особою в межах законних повноважень, у спосіб та відповідно до вимог, наданих йому повноважним органом [81].

Таким чином, на основі вищевикладеного можемо зробити висновок, що в нашій державі не всі закони є правовими та в повній мірі відповідають принципу верховенства права, тому вони підлягають засудженню з боку громадян України. А отже, дії, які здійснюються в межах повноважень, передбачених цими законами, є легальними, але нелегітимними, оскільки народ висловлює недовіру до відповідного органу державної влади і не підтримує його діяльність, визнаючи її несправедливою та недоцільною.

Тому саме легітимна держава наділена верховенством права, де людина – це соціальна цінність і думка народу є пріоритетом для держави, адже закріплення даного принципу демонструє бажання та можливість будувати міцну, дієву правову систему на основі принципів, які визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства.

Досить поширеною є точка зору, що принцип верховенства права є новим для України. Але повністю з цим твердженням ми не можемо погодитись, адже в процесі дослідження науковці дійшли висновку, що «панування права природи над писаним правом держави відоме ще з античних часів» [82, с. 83], а ознаки принципу верховенства права почали

виявлятися ще в Київській Русі. Так, у «Церковному статуті» св. Володимира можна вперше побачити ознаки прояву принципу верховенства права. Він знайшов своє відображення у визнанні не світської, а церковної юрисдикції над певним колом суб'єктів, а також у змісті приписів, які містять суворі заборони щодо втручання у справи церковних судів («ни детям моїм, ни внучатом, ни всему роду моему до века») [83, с. 40]. Син Володимира Ярослав у своєму Статуті про церковні суди продовжує розвивати ідею визнання вищого права, встановлює заборони на втручання князя в церковні справи та зобов'язання «казніті по закону» всіх, хто «установленіє мое порушить» у тому числі «синовья мої, внуки мої, ілі правнуці мої, или от роду мого кто» [84, с. 45]. Тобто князь був для держави верховною владою, це був один з серйозних кроків до визнання верховенства божественного права. Ще однією важливою працею є «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського 1051 року, в якій до сьогодні дослідники знаходять ідеї, що зумовили розвиток духовної культури, права тощо.

Взагалі дослідження верховенства права, його змісту та суті в процесі сучасного правового реформування є досить актуальним. Проблемі верховенства права науковці почали приділяти значний інтерес. Серед них в цьому напрямку плідно працювали В.О. Зайчук, Т.В. Багрій, С.П. Головатий, В.В. Кибал, М.В. Костицький, Л.Г. Паращук, О.О. Савченко, В.М. Кампо, В.Ф. Сіренко, Ю.М. Тодика, В.М. Шаповал. Також значний доробок у дослідження такого явища як принцип верховенства права внесли П.М. Рабінович [85], який проаналізував тлумачення принципу верховенства права запропоноване Конституційним Судом України; М.І. Козюбра, що дослідив принцип верховенства права в теорії та практиці сучасної України загалом і в конституційній юрисдикції [86]; принцип верховенства права в контексті державного управління проаналізував С.В. Шевчук [87]; верховенство права як конституційний принцип правосуддя розглядала М.Г. Патей-Братасюк [88]; колективну монографію «Верховенство права як

принцип правової системи: проблеми теорії» підготували науковці Інституту держави та права ім. В. Корецького [47].

Враховуючи наукові надбання у дослідженні принципу верховенства права, все ж ми дотримуємось думки, що визначена проблема недостатньо вивчена і потребує додаткового опрацювання та отримання нових результатів. Вважаємо за доцільне розглянути європейські погляди на принцип верховенства права, адже не існує серед вчених єдиної точки зору з приводу цього поняття. Отже, цей підрозділ нашої дисертаційної роботи буде присвячений з'ясуванню змісту та сутності поняття «принцип верховенства права», враховуючи європейські погляди, які стануть в нагоді для українського досвіду. Для вирішення поставлених перед нами завдань необхідно врахувати вітчизняні підходи щодо тлумачення цієї правової категорії для того, щоб розгляд сучасних підходів європейських вчених був всебічним та повним.

Але спочатку буде доречним звернути увагу на думку німецького історика права О. Гірке, який зазначав: «Згідно зі справжньою середньовічною доктриною право ніколи не вважалось таким, що має рівний з державою статус та має завдячувати державі своїм існуванням». Таким чином, верховенство права уособлювало в собі обмеження світської влади і у цьому контексті воно ототожнювався з поняттям «конституціоналізм». Пізніше під верховенством права розуміли не тільки правові обмеження королівської влади, а й свободу індивідів від незаконного державного втручання в їхні приватні справи. Це правило – характеристика верховенства права – було встановлене судовим прецедентом у справі *Entick и Carrington*, розглянутій у 1765 році судом Великої Британії. Суд вирішив наступне: якщо немає закону (статуту) або судового прецеденту, які підтверджують законність видачі ордера на обшук та арешт, відповідна практика є незаконною і суперечить принципу верховенства права [87].

На «подвійне» значення принципу верховенства права вперше звернув увагу відомий англійський правознавець А. Дайсі у своїй праці «Вступ до

науки конституційного права» [22], адже саме в цій роботі принцип верховенства права отримав перше доктринальне тлумачення. А. Дайсі розрізняв три близькі за своєю суттю концепції: панування права, коли людина може бути притягнута до відповідальності лише у разі прямого порушення закону; верховенства права – кожна людина незалежно від свого матеріального становища, соціального статусу, посади рівна перед законом – це означає, що до людини незалежно від її посади та умов застосовується загальний закон; панування духу законності – зміст Конституції відповідає принципу верховенства права.

А. Дайсі, здійснюючи характеристику «політичних інститутів Англії» та запроваджуючи поняття «the rule of law», зазначав, що однією з головних ознак «політичних інститутів Англії» було «панування rule, або верховенство (supremacy) права (law)». Він стверджував, що під поняттям «supremacy of law» («верховенство права») слід розуміти «гарантію, надану англійською конституцією правам особи» [22]. У своїх дослідженнях Дайсі використовував одразу три слова-синоніми, для того щоб довести, що англійські «політичні інститути» мають свої особливості, адже, як він зазначав, їм було характерне «rule, prédominance or supremacy of law», українською мовою – це «панування, домінування або верховенство права» [89].

Для більшості людей, констатував Дайсі, які «сприймають англійців за тих, хто прагне, щоб існувала влада права («government of law»)) або «кажуть, що верховенство права («supremacy of law») є характерною рисою англійської конституції», попри те, що «ці слова мають істинний зміст», вони «залишаються повними невизначеності й незрозумілості». Тому, на переконання автора, «коли б не постала потреба в оцінці повної суті ідеї, позначеної поняттям «rule, supremacy or prédominance of law» («панування, верховенство або домінування права»), потрібно мати на увазі під цими виразами застосування їх саме до британської конституції». Необхідно звернути увагу на те, що надалі А. Дайсі відхиляється від синонімічного ряду

«rule, prédominance or supremacy...» («панування, верховенство або домінування...»), поєднаного зі словом «право», а натомість вживає уже інше синонімічне сполучення – «government of law», котре українською означає «влада права», «правління права» [90, с. 208-209].

Таким чином, аналізуючи думку англійського вченого А. Дайсі, можемо зауважити, що він намагався розкрити нам свою концепцію з різних позицій, хоча зазначені слова «панування, домінування, верховенство» і є синонімами, але вони несуть певну специфічну характеристику і доповнюють одне одного, отже, він хотів звернути увагу на те, що саме англійські «політичні інститути» наділені такою особливістю. Також, на основі концепції А. Дайсі, сутність принципу верховенства права можна виразити в таких положеннях: 1) це забезпечення прав та основоположних свобод людини; 2) це презумпція невинуватості; 3) це юридична рівність усіх осіб незалежно від соціального, майнового статусу, релігійних уподобань тощо; 4) це судовий механізм реалізації та захисту прав людини. Отже, верховенство права – це сукупність найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих у процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку власної особистості, для того щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства.

М.Д. Савенко цінності, які охоплюються верховенством права, розподіляє на такі три блоки: механізм державної влади (здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; принцип на якому ґрунтується діяльність органів державної влади – органи влади мають робити те, що дозволено законом; обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування діяти винятково на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, а також заборона узурпації державної влади будь-ким); правовий статус людини і громадянина (права і свободи людини і громадянина та їх гарантії); незалежність правосуддя (здійснення правосуддя незалежним судом, право кожного на судовий захист тощо) [91, с. 10-11].

Отже, можемо зробити висновок, що природа та зміст принципу верховенства права є не визначеними, що пояснюється відсутністю загального поняття принципу верховенства права як у зарубіжних, так і вітчизняній доктринах права, тому з приводу цього питання завжди точаться дискусії і воно є актуальним.

Слідом за основоположником концепції верховенства права А. Дайсі, заговорили про послаблення позицій верховенства права на Заході, а також і про його повний занепад. «Формальна рівність перед законом, – писав один із послідовників А. Дайсі, англійський правознавець Ф. Хайєк, – суперечить, а насправді є несумісною з будь-якою діяльністю влади, спрямованої на забезпечення матеріальної чи реальної рівності різних людей, будь-яка політика, спрямована безпосередньо на реальне досягнення ідеалу справедливості в розподілі, має вести до руйнування верховенства права» [92, с. 87-88; 93, с. 79-81]. Виходячи з концепції А. Дайсі, рівність перед законом – один із аспектів принципу верховенства права та одна з умов його існування. У словосполученні «верховенство права» право є природнім і пронизане справедливістю та містить норми моралі, воно не створене державою. Отже, право таке ж природне, як і права людини, які не встановлюються, а визнаються та гарантуються Конституцією України. Людина стоїть у центрі всіх суспільних відносин, її права та інтереси становлять соціальну цінність у державі, тому всі як державні, так і публічні інститути покликані забезпечувати належне дотримання основних прав та інтересів людини і їхню безпосередню реалізацію. Так, замислюючись про це, зазначимо, що між верховенством права та соціальною державою не усунено суперечностей й донині. Формальна рівність перед законом – саме та, яка нормативно закріплена у правових актах, а щодо реальності, то, на жаль, вона далека від ідеалу і не завжди відповідає нормативно-правовим приписам.

Позиція більшості вчених полягає у тому, що «розвиток доктринальних уявлень про зміст принципу верховенства права необхідно розглядати у

тісному взаємозв'язку з особливостями розвитку національних правових систем», а також з урахуванням євроінтеграційних та глобалізаційних аспектів «розуміння концепції та принципу верховенства права». Саме у такий спосіб і формується «сучасне розуміння принципу верховенства права у європейській юридичній думці» [94, с. 47, 51, 53].

Так, сучасне доктринальне розуміння принципу верховенства права, як ми вже зазначали вище, знаходить своє відображення у працях відомих західних вчених, таких як Р. Феллон [95], Ж. Раз, М. Фромонт, Ю. Шварце [96] та інші, які виділяють три основні підходи до тлумачення змісту принципу верховенства права: 1) формальний; 2) матеріально-правовий; 3) функціональний (більш детально їх було розкрито у першому розділі нашої дисертаційної роботи).

Осмилення зазначених вище підходів щодо розуміння змісту, сутності та можливості застосування принципу верховенства права ґрунтується на таких передумовах:

– роботи вітчизняних вчених, які присвячені дослідженню змісту принципу верховенства права з погляду теорії юридичного позитивізму, не в повній мірі розкривають його сутність. Намагання окремих вчених з'ясувати зміст принципу верховенства права через етимологічний аналіз усталеного у вітчизняній практиці лексикологічного розуміння окремих складників цього поняття не є успішним;

– у конституційній правовій науці принцип верховенства права переважно вживається в контексті визначення, встановлення та реалізації прав і свобод людини. Незважаючи на такий підхід потребує уточнення, а також розмежування зміст принципу верховенства права і категорій, що належать до теоретико-правового інституту прав людини, а також міжнародно-правового інституту захисту прав людини [23, с. 34]. Підходи, які були розглянуті в цьому підрозділі нашої дисертаційної роботи, мають право на існування та потребують подальшого розвитку, адже традиція застосування принципу верховенства є не досить виваженою та тривалою для

впровадження його в юридичну практику. Необхідно зауважити, що сучасне розуміння принципу верховенства права у західній юридичній науці втрачає риси абстрактної моделі, яка була характерна античним філософським визначенням. Почала вимальовуватися тенденція до деталізації тих принципів, через які ідея верховенства права має отримати конкретні практичні напрямки її реалізації.

Можемо зауважити, що верховенство права стало надбанням не тільки європейської цивілізації, адже імплементація його у вітчизняну систему відбувається й до сьогодні. У Декларації демократичних цінностей, підписаній представниками сімох найпотужніших світових демократій, верховенство права згадується першим. «Ми віримо у верховенство права, – йдеться в ній, – яке поважає і захищає без страху й упередження права і свободи кожного громадянина та забезпечує основу умов, у яких людський дух має розвиватись вільно і різнобічно» [97, с. 9].

Свої погляди щодо тлумачення змісту принципу верховенства права висловлюють і наші вітчизняні вчені. Так, П.М. Рабінович відзначає: «Під верховенством права слід розуміти всезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей» [98, с. 341]. М.І. Козюбра з приводу цього стверджує, що принцип верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривній зв'язці з правами людини [99, с. 18]. Що стосується третьої позиції, то висловлює свою думку і С.П. Головатий: «Верховенство права – це ідея виключно природного права, доктрини природного права, тобто ідея, яка виникла на визнанні одного факту: людина як істота природи з'являється на світ з певними правами і свободами, яких їй

ніхто не дає і ніхто не має права від неї відібрати. І ці права та свободи називаються основоположними, які є невідчужуваними» [53, с. 87].

Так, адже права людини – один з найважливіших інститутів права будь якої сучасної демократичної держави, що уособлює в собі норми, які визначають та закріплюють відповідні права. Він є досягненням суспільства, показником рівня його цивілізованості. Це правові можливості, що необхідні для існування та розвитку особи, які визнаються невід’ємними і мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуючись і захищаючись державою в обсязі міжнародних стандартів. У кожному демократичному суспільстві права людини є універсальними, невід’ємними і основними. Рада Європи в першу чергу спрямовує свою діяльність на захист цих прав через посилення європейської солідарності та гарантії поважання інтересів окремих осіб, дотримання їхніх громадянських та політичних свобод, а також соціальних, економічних та культурних прав, що має бути досягнуто завдяки ефективній системі контролю та захисту; визначення чинників, які становлять нові загрози для прав людини та людської гідності; ознайомлення громадськості з правами людини та підтримку викладання прав людини в школах, університетах та при підготовці фахівців [100, с. 189]. Верховенству права належить важлива роль, адже його основне завдання полягає в гарантуванні свободи особистості, забороні довільного втручання держави та її органів в її діяльність, захисті життя, власності, інших індивідуальних прав людей та забезпеченні їхньої юридичної рівності.

У свою чергу, А.В. Власов висловлює думку щодо верховенства права в такому контексті: «Нормативно-правові акти зв’язують ідеальне та реальне в праві, тобто ідеальне уявлення про право знаходить своє відображення у праві, а реальне застосування закону впливає на уявлення людей про ідеальний правопорядок. Якщо система законодавства використовує категорії законний/незаконний, то система верховенства права – категорії ідеальний/реальний» [101, с. 18]. А.П. Заєць влучно відмічає, що принцип верховенства права має сенс лише тоді, коли право розуміють не просто як

сукупність норм, установлених державою, а як сукупність правил належних правил поведінки (масштабу, міри), корпусу правил, які легітимізовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики. Відтак він доходить висновку, що таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, а отже, унеможлиблює ідеалізацію приписів держави. Також науковець стверджує, що конституційні положення щодо найвищої юридичної сили Конституції та її прямої дії не вичерпують принципу верховенства права і не є самодостатніми для його розуміння [102]. Як вважає дослідник, принцип верховенства права дістає свою конкретизацію у таких складових:

1) принципі мінімальної достатності правового регулювання. Право має діяти лише там, де інші регулятори неефективні чи не здатні виконати позитивної ролі упорядкування відносин, де потрібне врегулювання суспільних відносин на основі владного впливу, правового захисту. Право не повинно витіснити інші соціальні регулятори і не мати переваги над ними. Воно покликане забезпечувати формальну рівність людей та змістовну рівність у межах, в яких право взагалі здатне здійснювати цю рівність, наприклад, запобігання дискримінації; має поширюватися на всі однорідні суспільні відносини; відображати найвищі моральні цінності суспільства, досягнуті стандарти свободи та справедливості; захищати права меншості; відкривати простір для ініціативи, вільної діяльності громадян;

2) принципі зв'язаності держави правами і свободами громадян (права і свободи людини і громадянина та їхні гарантії мають пріоритет над інтересами держави, інтересами суспільства та відомчими інтересами. Зв'язаність держави правами й свободами означає обмеження держави цими правами і свободами, правову і юридичну детермінованість. Право має найбільший соціальний регулятивний потенціал і значимість в системі регуляторів людської поведінки, соціального життя;

3) принципі позапартійності права, його відносної самостійності стосовно політичних сил та ідеологізації права (право відновлює свою

природу як феномен, набагато ближчий до моралі, економіки, соціальних відносин, ніж до політики, яка своїм впливом на право не повинна спотворювати сутність, першооснову правового регулювання суспільних відносин) [67];

4) принципі відносної самостійності права щодо судової та виконавчої влади. Цей принцип полягає у тому, що органи виконавчої та судової влади визнають відносну самостійність права. Вони не застосовують закон формально, а в певних межах використовують правові ідеали та правові ідеї, які в силу існування відмінностей між поняттями «право» і «закон» надають праву самостійної регулятивної сили;

5) принцип верховенства права означає не лише верховенство його формальних джерел – Конституції та закону, а й визнання природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин. Природне право, що уособлюється в ідеях правди, справедливості, моралі, рівності тощо, впливає на судову практику, на здійснення виконавчої влади через використання їх як додаткових критеріїв оцінки конкретних фактів і обставин. Інтерпретація і конкретизація цих правових ідей не є довільною. І органи правосуддя, і виконавча влада зобов'язані діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначений Конституцією та законами України. Саме вони є тими чинниками, що визначають межі інтерпретації та конкретизації правових ідей. У зв'язку з цим використання правових ідей, загальних правових принципів має базуватися на основі принципу верховенства Конституції та законів України [102].

Значної уваги потребує публікація судді Конституційного Суду України, у якій він намагається надати власне визначення поняття «принцип верховенства права». Зокрема він зазначає, що верховенство права – це механізм захисту прав людини, а «доктрина верховенства права» – це «вчення про відповідний механізм захисту прав людини» [103, с. 85]. На цей рахунок у С.П. Головатого свої погляди, він зауважує наступне: «Якщо «верховенство права» – це «механізм», то одразу виникає питання, яка роль

інститутів у сфері захисту прав людини (судочинства, адвокатури, омбудсмена тощо)? Невже саме ці інститути (разом з іншими) не є власне тим, що в кожній національній системі владних органів та юридичній системі сукупно творить національний механізм захисту прав людини? А якщо відповідь на останнє запитання ствердна, то як тоді співвідносяться ці обидва «механізми»?..» [90, с. 212]. Таким чином, кожен автор по-різному розтлумачує принцип верховенства права. Це говорить про те, що між науковцями точиться дискусія, яка робить проблему верховенства права актуальною, необхідною в подальшому дослідженні.

8 червня 1995 р. Президент України та Верховна Рада України уклали Конституційний Договір, у якому, зокрема, закріплене наступне положення: «В Україні діє принцип верховенства права». Саме з цього моменту у нашій державі було закладено юридичні підвалини іншого українського конституційного правопорядку, цілковито відмінного від того, що існував до цієї дати. Саме з Конституційним Договором пов'язане започаткування процесу внесення до українського конституційного правопорядку загально визнаних цінностей конституціоналізму, серед яких щонайвиразніше постають принцип верховенства права і принцип поділу влади [104, с. 1].

Принцип верховенства права запозичений Конституцією України з європейської системи і, як висловлюється Б. Таманга, він є «виключним і легітимуючим політичним ідеалом», який пронизує правові системи усіх демократичних держав.

Вважаємо доцільним навести Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004, в якому, зокрема, було визнано: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші

соціальні регулятори. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одного із загальнолюдських вимірів права» [56]. Отже, зміст верховенства права відповідно до тлумачення Конституційного Суду України розкрито через панування в суспільних відносинах таких його онтологічних характеристик як ідеологія справедливості, свободи, рівності однойменних суб'єктів права в суспільних відносинах тощо, що відображені в низці правових принципів, моральних норм, правових звичаїв, традицій.

Принцип верховенства права закріплений у багатьох конституціях європейських країн, тому він має міжнародно-правовий характер, його стрімке поширення припадає на середину ХХ століття. Положення щодо дотримання принципу верховенства права знаходять своє відображення у міжнародних договорах, деклараціях, хартіях, статутах та інших документах міжнародних організацій. З приводу цього висловлює свою думку і А.А. Пухтецька, яка констатує, що принцип верховенства права на сьогоднішній день не обмежується межами національної правової системи. Він зазнав певних трансформацій та став стрімко застосовуватися європейськими організаціями, набув міжнародного характеру.

Ми повністю поділяємо наукову позицію вченої. Важливим моментом є й те, що принцип верховенства права отримав міжнародне визнання і став європейським принципом. Підтвердженням тому може бути Статут Ради Європи, де в статті 3 зазначається: «Кожен член Ради Європи обов'язково має визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією...». Приведене твердження, як ми бачимо, не надає повноцінного тлумачення змісту принципу верховенства права. На основі його аналізу ми можемо

тільки припускати, що мова йде про нерозривний зв'язок верховенства права із правами людини, забезпеченням їхньої реалізації та належним дотриманням усіма органами влади, а також із тими основними принципами, які покладені в основу створення Ради Європи. Приєднання України до Статуту Ради – знаменна подія для держави, адже завдяки їй Україна згодом стала повноправним членом Ради Європи і тим самим зобов'язалась виконувати всі приписи, які зазначені в Статуті, а особливо визнати принцип верховенства права, що сприяло його імплементації в українське право.

Варто зазначити, що принцип верховенства права, крім Статуту, знаходить своє відображення і в інших джерелах Ради Європи. Так, до цього переліку можемо віднести посібник «Адміністрація і Ви», який має хоч і рекомендаційний характер, проте принципи, які в ньому розкриваються, є відображенням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, інших документів РЄ у сфері захисту прав людини, прецедентного права Європейської Комісії та Європейського суду з прав людини тощо. Цей посібник визначає, що принципи адміністративного права ґрунтуються на тому переконанні, що держави приймають та практично застосовують основоположний конституційний принцип верховенства права, який характеризується такими чинниками: 1) кожна особа – фізична або юридична – є суб'єктом права; 2) кожна особа повинна мати можливість знати свої права та обов'язки відповідно до закону; 3) додержання закону кожною особою можливе лише за умови здійснення контролю судьями, які є незалежними у здійсненні своїх функцій і рішення яких є обов'язковими для виконання [105].

Також значну роль у поширенні та утвердженні принципу верховенства права відіграв один із головних інституційних органів Ради Європи – Парламентська Асамблея, яка неодноразово в своїх рекомендаціях і резолюціях звертала увагу на принцип верховенства права. У них, зокрема, стверджувалось, що його дотримання – один з основних обов'язків держав-учасниць, в тому числі і України. У п. 1 Резолюції Парламентської Асамблеї

Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» № 1466 від 05 жовтня 2005 року констатовалося, що приєднавшись до Ради Європи 09 листопада 1995 року, Україна взяла на себе обов'язок дотримуватись плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. У п. 5 зазначеної Резолюції говориться про те, що хоча Україна і досягла прогресу в законодавчій сфері, але все ж таки залишаються невирішеними ряд проблем стосовно впровадження принципу верховенства права в інших сферах: «Країна ще не виконала всі обов'язки та зобов'язання, які вона взяла на себе при вступі до Ради Європи, і верховенство права в багатьох сферах ще не повністю досягнуте». Тобто в нашій країні є ще над чим плідно попрацювати. У Резолюції Парламентська Асамблея закликала органи влади України до впровадження численних реформ з метою дотримання верховенства права.

Більш широке визначення змісту верховенства права можемо спостерігати в Плані дій «Україна – Європейський Союз: Європейська політика сусідства», який був схвалений Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 року, де верховенство права пов'язується з розвитком громадянського суспільства, ефективною роботою органів, що здійснюють забезпечення демократії та дотримання основних прав і свобод людини, проведенням правової реформи, боротьбою із корупцією. Таким чином, принцип верховенства права має нормативне закріплення не тільки на національному, а й європейському рівні, адже європейські організації визнали принцип верховенства права засадничим як у власних правових системах, так і правових системах держав-членів. В основі правопорядку ЄС лежать такі фундаментальні принципи як «демократії, поваги до прав людини, верховенства права», які знайшли своє відображення у «Договорі про Європейський Союз». Але саме принцип верховенства права є ключовим у співвідношенні норм права європейських країн-членів ЄС.

Важливим кроком на шляху ствердження верховенства права була ратифікація Верховною Радою України Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод 1950 року. Текст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, 11 до неї Україна підписала 9 листопада 1995 року, а Протокол № 6 ратифіковано 22 лютого 2000 року. Так, з часу набрання чинності положень Конвенції та згаданих протоколів в Україні створено нову «правову ситуацію в системі захисту прав людини, яка стала активно розвиватися у двох напрямках. По-перше, розпочалося перенесення в законодавство України європейських правничих цінностей, що пов'язані із захистом прав людини, та основних свобод. По-друге, Україна потенційно стала державою-відповідачем у Європейському суді» [106]. Положення Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини пронизані духом верховенства права від початку до самого кінця, саме її зміст лежить в основі правопорядку країн-учасниць Конвенції і порушення цих положень не допускається навіть під час надзвичайного стану.

Європейський суд з прав людини розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які він виводить з нього, серед яких: визнання державою й суспільством природних невідчужуваних прав людини як реально дієвого закону, який не може бути порушено; доступність суду; незалежність та об'єктивність суду; право людини на справедливий суд; авторитетність суду (рішення, прийняте судом, має сприйматися як істина і перегляду не підлягає). Важливою є вимога про якість закону, який трактується як положення нормативно-правового акта. По-перше, закон має бути доступним особі, тобто містити зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б можливість самостійно або з відповідною консультацією регулювати її поведінку. По-друге, він має бути передбачуваним, тобто таким, щоб особа могла прогнозувати наслідки його застосування. Закон повинен відповідати також принципіві пропорційності у співвідношенні інтересів особи та суспільства. Ще одна вимога – закон має відповідати всім іншим вимогам верховенства права, зокрема, він з достатньою чіткістю має встановлювати межі дискреційних повноважень і

спосіб їх здійснення. Це необхідно для того, щоб особа була захищеною від свавілля суб'єктів владних повноважень (п. 27 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Круслен проти Франції» від 24 квітня 1990 року) [107, с. 224]. Україна визнала обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини та зобов'язала себе тим самим застосувати принцип верховенства права у своїй національній системі права так, як витлумачив його Європейський суд.

Зміст поняття «верховенство права» Європейський суд з прав людини розкрив більш-менш конкретизовано шляхом виокремлення ознак, які були сформульовані у його рішеннях. До них він відніс: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави, правова визначеність становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь-якого правового розсуду й спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; рівна можливість доступу до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; невтручання законодавчої влади у здійснення правосуддя [108, с. 8].

Є цікавим й те, що для систематизації рішень Європейського суду з прав людини, які містять певні вимоги щодо змісту принципу верховенства права, А.А. Пухтецька запропонувала узагальнити їх для зручного використання та застосування вітчизняними судами при вирішенні справ і розподілила на такі групи:

- 1) справи та прийняті Європейським судом з прав людини рішення, що містять посилання на зміст, юридичне значення концепції та принципу

верховенства права в узагальненому значенні (справа «S.W. проти Великобританії» від 24 червня та 27 жовтня 1995 року [109]);

2) рішення Європейського суду з прав людини, де вміщено вимоги, які стосуються якості закону, щодо законного обмеження реалізації прав і свобод людини (справа «Крюслен проти Франції» від 24 квітня 1990 року [110]);

3) рішення Європейського суду з прав людини, у яких розглянуто різні аспекти доступу до суду й справедливого судового розгляду, що забезпечує спеціальний механізм Конвенції та відповідність принципу верховенства права (справа «Хорнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 року [111]);

4) рішення Європейського суду з прав людини, які встановлюють межі дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права (справа «Олсон проти Швеції» [112]);

5) рішення Європейського суду з прав людини, що містять вимоги щодо ефективного контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, гарантованих Конвенцією, та пов'язані з реалізацією принципу верховенства права (справа «Сілвер та інші» [109]) [23, с. 37-38].

Як зазначали С.П. Головатий, М.Г. Патей-Братасюк, В.П. Паліюк, Європейський суд з прав людини наголошує на ціннісному вимірі у праві і в суспільному житті загалом. Він неодноразово зазначав, що спільну спадщину для всіх демократичних суспільств становлять цінності, що лежать в основі Конвенції; призначення Конвенції полягає в тому, щоб поширювати й утверджувати ідеали та цінності демократичного суспільства [113].

Отже, можемо зробити висновок про те, що принцип верховенства права – це явище, зміст якого не підлягає точному визначенню, адже ні юристи, ні Європейський суд не дають чіткого визначення цьому поняттю. Говорити з впевненістю можна про одне: цей принцип є мегапринципом, що включає в себе принцип народовладдя, принцип гуманізму, принцип поділу влади, принцип плюралістичної демократії, принцип законності тощо. Він

являє собою систему ідей, цінностей, інститутів, які гарантують та забезпечують захист основних прав і свобод людини.

Отже, перед нами постає новітня система українського права. З одного боку, в ній наявне трирівневе унормування принципу верховенства права, який одночасно присутній: 1) у міжнародних договорах України – як норма міжнародного права, що зазнала імплементації в національне законодавство (зокрема стаття 3 Статуту Ради Європи, преамбула Європейської Конвенції з прав людини); 2) на конституційному рівні – як норма основоположного акта установчої влади народу (частина перша статті 8 Конституції України 1996 року); 3) у низці звичайних законів, що їх ухвалює український парламент, коли діє як державний орган законодавчої влади (зокрема в законах про судоустрій України, про Конституційний Суд України, про Центральну виборчу комісію, про службу в органах місцевого самоврядування, а також у Господарському кодексі та Кодексі адміністративного судочинства) [104, с. 2].

Можемо з упевненістю стверджувати, що проблема верховенства права набирає світових масштабів, адже на шістдесят сьомій сесії Генеральної Асамблеї ООН, де брало участь понад сорок голів держав і урядів, була прийнята Декларація про верховенство права, в якій вони підтвердили прихильність цілям і принципам Статуту ООН, міжнародному праву і правосуддю. У Декларації зазначається: «Ми ... зібралися ... для того, щоб підтвердити нашу прихильність до верховенства права і його засадничого значення для політичного діалогу і співпраці між усіма державами і продовжити розробку трьох основних складових елементів, на яких ґрунтується ООН: міжнародний світ і безпека, прав людини і розвиток. Ми згодні, що керівництвом для наших колективних дій у відповідь на проблеми і можливості, що виникають у результаті багатьох складних політичних, соціальних і економічних перетворень, має бути верховенство права, оскільки воно є основою дружніх і рівноправних стосунків між державами, а також засадничим принципом будівництва справедливих і рівноправних

суспільств» [114]. У цьому документі наголошується на важливості незалежної судової системи, права рівного доступу до системи правосуддя, боротьби з корупцією, з транснаціональною організованою злочинністю і тероризмом. Зазначається обов'язок усіх держав врегулювати їх міжнародні розбіжності мирними засобами. Звертається увага на самостійності держав щодо вирішення питань верховенства права.

ООН визначає верховенство права як принцип управління, відповідно до якого усі особи, підприємства, установи, організації, структури як державні, так і приватні, в тому числі і держава в цілому, функціонують під дією законів та в їх межах, які незалежно виконуються та реалізуються судовими органами та які відповідають міжнародним стандартам у сфері прав людини. Тобто, у Декларації звертається увага на дотриманні прав людини та поваги до них.

Україна також висловила свою думку з питань верховенства права на міжнародному і національному рівнях. Представник України наголошує на тому, що найбільші проблеми у світі пов'язані саме з незалежним виконанням міжнародних зобов'язань і порушеннями міжнародного права. Він акцентував увагу на недостатності механізмів забезпечення підзвітності, а також слабкості політичної волі по забезпеченню дотримання міжнародного права. Також він підкреслив необхідність підвищити в майбутньому ефективність міжнародних судових і квазісудових інститутів.

На нашу думку, прийняття ООН Декларації про верховенство права є позитивним моментом у вирішенні глобальних проблем щодо його реалізації та дотримання як на міжнародному, так і на національному рівнях. Адже законодавство, система влади будь-якої держави, в тому числі й України, повинна відповідати міжнародним критеріям та стандартам, які існують у світовій спільноті. Але насамперед для досягнення необхідного рівня демократизації суспільства проблему потрібно вирішувати зсередини. Влучним є твердження Томаса Карозерса з Фонду Карнегі за міжнародний мир, який наголошував на небезпеці шаблонного сприйняття верховенства

права, за яким воно розглядається «як панацея від бід для країн, що знаходяться в переході від диктатури або одержавленої економіки». Він акцентував увагу на тому, що «переписування конституцій, законів і нормативних актів – це легша частина роботи. Далекосяжні інституційні реформи – ось що є важким і повільним... Західні країни та приватні донори вклали сотні мільйонів доларів у реформи, націлені на верховенство права, але стороння допомога не може замінити волю до реформ, яка має походити зсередини».

Ми повністю згодні з автором, адже для забезпечення верховенства права в державі спочатку необхідно розробити механізм адаптації законодавства до сучасного громадянського суспільства, докорінно змінити принципи побудови трьох гілок влади, провести ряд реформ, які б мали не формальний, а фактичний зміст, реалізація яких можлива, та не є простою абстракцією.

Узагальнюючи вищевикладене та здійснивши аналіз категорії «принцип верховенства права» в сучасних європейських джерелах, вважаємо, що його слід розуміти у контексті правового принципу, сформованого під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів, які покликані забезпечувати захист визначених прав, основних свобод та законних інтересів людини і громадянина в суспільстві у взаємовідносинах з органами державної влади, рівність усіх суб'єктів права перед законом, верховенство закону в системі актів законодавства країни.

Саме врахування аспектів значення принципу верховенства права надасть можливість здійснити подальшу демократизацію правової системи України, реформування системи законодавства України, вдосконалення взаємовідносин з органами державної влади з метою забезпечення дотримання прав та свобод людини і громадянина. Однією із головних ознак принципу верховенства права є його засадничий характер, так як він вважається фундаментальним принципом для побудови правової системи не тільки нашої держави, а й європейської правової системи.

2.2 Реалізація принципу верховенства права в Україні як один із напрямів євроінтеграційного процесу

Шлях від зародження державності до сьогодні, який Україна пройшла, був тернистим і складним. Прийняття у 1996 році Конституції України стало знаменною подією та початком українського конституціоналізму. Закріплені в Основному Законі держави принципи лягли в основу діяльності органів як державної, так і публічної влади, громадських організацій, об'єднань, соціальних груп, спільнот. Серед них можемо виділити принцип справедливості, принцип рівності перед законом, законності, принцип гуманізму, принцип верховенства права, верховенства закону та інші. Вважаємо доцільним розглянути принцип верховенства права, який є настільки глибинним, що пронизує усі суспільні відносини та є одним з найкращих прогресивних здобутків політико-правової історії людства і покликаний забезпечувати гуманістичний розвиток суспільства.

Як вже зазначалося в попередніх підрозділах нашої роботи, принцип верховенства права є конституційним. Чітке визначення принципу верховенства права в даному випадку відсутнє, тому доречним, на нашу думку, є його тлумачення Конституційним Судом України – єдиним органом конституційної юрисдикції. У Рішенні № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 року він зазначив: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала

відображення в Конституції України» [56]. Отже, Конституційний Суд України наголошує, що верховенство права – це «панування права в суспільстві» і не передбачає його ототожнення з законом, адже не кожен закон є правовим (справедливим), далі він характеризує верховенство права, пов'язуючи його з ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Він вважає, що справедливість, свобода, рівність є тими загальнолюдськими цінностями, без яких неможливе повноцінне людське співжиття.

Принцип верховенства права для Конституційного Суду України відіграє важливу роль, адже, по-перше, він є принципом його діяльності, тобто при вирішенні будь-яких питань, як тих, що стосуються внутрішньої роботи, так і при здійсненні своїх повноважень він зобов'язаний неухильно дотримуватись принципу верховенства права; по-друге, основним завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України, а також закріпленого в ній принципу верховенства права. Тому здійснене Конституційним Судом України тлумачення принципу верховенства права, яке наведено вище, є певним еталоном його правильного застосування правотворчими і правозастосовними органами, всіма суб'єктами суспільних відносин.

Взагалі проблема з'ясування сутності принципу верховенства права стала тематикою досліджень багатьох вітчизняних вчених, але вона настільки багатогранна, що може розглядатися в багатьох ракурсах, тому залишається актуальною дотепер. Даний підрозділ дисертації буде присвячений дослідженню принципу верховенства та його реалізації в практичній діяльності, а також аналізу українського досвіду в застосуванні принципу верховенства права у європейському контексті. Для досягнення позитивних результатів необхідно здійснити аналіз законодавства України та рішень Європейського суду з прав людини, а також інших міжнародних документів, які регламентують зазначений принцип.

Цікаву думку щодо обсягу розуміння принципу верховенства права висловлює М.І. Козюбра, який зазначає, що в понятті верховенства права,

переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра та справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд. Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дає змоги втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції [115, с. 7]. Вищезазначене свідчить про те, що принцип верховенства права за своїм змістом характеризується універсальністю і багатоманітністю, він має комплексний характер, тому зазначені властивості сприяють впровадженню його у всі суспільні відносини. Помилковим є ототожнення принципу верховенства права з такими поняттями, як «верховенство конституції» і «верховенство закону», адже принцип верховенства права настільки багатогранне явище, що включає в себе і «верховенство конституції», і «верховенство закону», а також й інші принципи (підпринципи): конституційності, законності, визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою цінністю, гуманізму, невід'ємності і невідчужуваності прав і свобод людини та громадянина, свободи, рівності, справедливості, розумності, пропорційності, правової визначеності і впевненості, належної правової процедури, незалежності суду.

Необхідно також звернути увагу на монографію С.В. Серьогіна «Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування» (2014 рік). У своїй праці автор робить висновок, що попри визнання в Україні принципу верховенства права діючим конституційним принципом, його сутність і зміст залишаються утаємниченими, йому так і не поталанило стати дієвим принципом вітчизняної юридичної практики ні в системі звичайних судів, ні в суді конституційної юрисдикції. Причиною цьому є недостатнє опрацювання та, як наслідок, неналежне осмислення англійських аналогів тих термінів, які в українській мові позначаються словами «право» та «закон». С.В. Серьогін наголошує на тому, що відсутність у сучасній правничій мові терміна, який відповідає англійському слову «law» або слову

«закон» у його історичному значенні, призводить до термінологічної плутанини, яка унеможлиблює адекватне відображення змісту принципу верховенства права та перешкоджає його належному розумінню. У зв'язку з цим автор пропонує вирішити цю проблему двома способами: 1) відновити історичне значення слова «закон» шляхом внесення змін до Конституції України, якими визначити, що нормативно-правовим актом вищої юридичної сили, що приймається Верховною Радою України або референдумом, є не закон, а нормативно-правовий акт з іншою назвою, наприклад, «статут» чи «універсал». У такому випадку буде не лише відновлено історичне значення слова «закон» насамперед як встановленого правила поведінки (норми) та синоніма назви будь-якого нормативного акта, а також буде усунута невідповідність між загальнозживаними й формальними юридичними значеннями цього слова та здійснена гармонізація української правничої термінології з термінологією країн загального права; 2) запровадити на вітчизняному доктринальному рівні новий термін, який би повністю відповідав англійському слову «law» та був би синонімом до слова «закон» у його історичному значенні. На думку науковця, таким терміном може стати слово «правотвір», яке походить від з'єднання двох слів «право» та «творити» і дослівно означає – «те, що створює право». Також він запропонував ввести замість терміна «законодавство» новий термін – «праводавство», обґрунтовуючи свою пропозицію тим, що поняттям «законодавство» навіть у найширшому значенні не охоплюються такі джерела норм права як звичай, релігійні канонічні тексти та судові прецеденти [116, с. 118]. Запропоновані С.В. Серьогіним нововведення, на нашу думку, є спірними та дискусійними. Зміну назви нормативно-правового акта вищої юридичної сили – закону, на статут чи універсал вважаємо сумнівною, оскільки, якщо звернутись до витоків розуміння такого поняття як «статут», то в перекладі з давньолатинської «statutum» – це постанова, від слова «statuo» – постановляю, вирішую. Тобто за своєю природою статут є більш локальним правовим актом, який направлений на врегулювання

конкретних суспільних відносин, володіє меншою юридичною силою, ніж закон, тому наділення даної категорії штучним, не властивим їй змістом, на наш погляд, не відповідає правовій природі даного явища. Отже, використання конструкції «Конституція-статут» є невиправданим. Окрім того, даний термін притаманний англосаксонській системі права, до якої Україна не належить. Введення у науковий обіг таких термінів як «правотвір» і «праводавство», на нашу думку, ускладнить застосування їх на практиці та призведе до ототожнення понять «джерела права» і «законодавство». По суті автор, визначаючи праводавство як систему правотворів, що включає нормативно-правовий акт, звичай, релігійний канон, правову позицію суду (судовий прецедент), міжнародний договір, якими регулюються суспільні відносини, надає визначення джерелам права. Проте джерела права є ширшою за своїм змістом і сутністю категорією, ніж законодавство, і не всі елементи джерел права належать до системи законодавства України.

Венеціанська Комісія також вирішує проблеми, пов'язані з визначенням елементів верховенства права. Тому з цією метою була підготовлена доповідь, прийнята на засіданні Комісії, в якій констатовалося, що різні системи права пропонують дещо відмінні тлумачення досліджуваного поняття, однак їх слід відмежовувати від суто формального його сприйняття, згідно з яким будь-які дії посадовців, передбачені законом, вважаються такими, що відповідають вимогам верховенства права. Комісія відзначає, що законність є лише одним із складників верховенства права. Вона полягає у покладенні на фізичних осіб обов'язку не порушувати заборон, встановлених законом, а щодо представників влади – діяти в межах повноважень та у спосіб, визначених на рівні закону. Спільно із правовою визначеністю, заборонаю свавілля, доступністю правосуддя, дотриманням прав людини, рівністю перед законом і недискримінацією законність формує зміст верховенства права як практичного правового поняття [117, с. 11]. Це є вагомим доказом комплексності та універсальності верховенства права.

Принцип верховенства права знайшов своє закріплення, окрім Конституції, і в інших законодавчих актах України. Наприклад, у статті 8 Кодексу адміністративного судочинства прямо передбачено наступне: «1. Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими соціальними цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. 2. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. 3. Звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [57]. Аналізуючи зазначену статтю, слід наголосити, що в даному випадку верховенство права передбачає забезпечення свободи правовим порядком, де дії, які здійснюються суб'єктами права, повинні відповідати законам. Принцип верховенства права означає, що не держава утворює право, а право є умовою існування держави. Антиподом верховенства права виступає свавілля, яке призводить не тільки до порушення основних прав та інтересів громадян, але й до неможливості існування в такому просторі правових інститутів. Отже, держава в особі уповноважених органів обмежена не тільки створеним нею законодавством, але й правом, яке існує незалежно від її розсуду – природним правом або природними правами кожної людини.

Положення про принцип верховенства права міститься і у статті 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР: «Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень» [118]. Але, на жаль, в більшості нормативно-правових актів немає навіть згадки про даний принцип, говориться лише про неухильне дотримання Конституції України та законів України. Але останнє не замінює принцип верховенства права, оскільки, як ми вже зазначали, не всі закони є правовими, деякі з них можуть містити положення, які тим чи

іншим чином порушують права та інтереси громадян або не в повному обсязі здійснюють регулювання відносин, що призводить до прогалин у чинному законодавстві. Отже, в Україні повністю ще не завершений шлях впровадження та закріплення принципу верховенства права. Наприклад, якщо брати до уваги судочинство, то не існує усталеної судової практики застосування принципу верховенства права. На нашу думку, саме цей принцип вимагає детального законодавчого регламентування у всіх сферах суспільного життя з метою недопущення нівелювання прав людини.

Дуже цікавою у даному контексті є практика Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях неодноразово звертається до принципу верховенства права. Так, у справі про офіційне тлумачення положень ч. 6 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 7 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про право на пільги) № 8-рп/1999 від 6 липня 1999 року [119], у справі про відповідність Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про статус народного депутата України» в редакції Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про статус народного депутата України» від 25 вересня 1997 року (справа про статус народного депутата України) № 8-рп/2000 від 10 травня 2000 року Суд визнав неконституційним встановлення пільг та привілеїв для колишніх народних депутатів України, оскільки це суперечить положенням Конституції про гарантування громадянам рівних конституційних прав і свобод, рівності їх перед законом та заборони привілеїв і обмежень за будь-якими ознаками, в тому числі політичними, соціальними, так як це призводить до звуження та послаблення дії в Україні принципу верховенства права [120].

Отже, наведений приклад свідчить про спроби Конституційного Суду втілити принцип верховенства права в життя, адже він не повинен бути простою декларацією. Конституційний Суд України повинен забезпечувати і утверджувати принцип верховенства права, не допускати подвійних стандартів у його застосуванні.

У справі про Регламент Верховної Ради України при тлумаченні частини п'ятої статті 83 Конституції України, згідно з якою порядок роботи Верховної Ради України встановлювався Конституцією України та Регламентом, Конституційний Суд України використав принцип верховенства права, зокрема такі його складові як конституційні засади здійснення державної влади, тобто принцип конституційності і принцип пріоритету (верховенства) закону в системі інших нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання найважливіших суспільних відносин. Щодо принципу верховенства закону, то Суд виводить його з положень статті 92 Конституції України, зазначивши, що перелік питань, які мають регулюватися виключно законом, передбачений частиною цієї статті, має імперативний характер, а це означає, що всі рішення щодо них мають прийматися у формі закону. До зазначених питань належать, зокрема, організація і порядок діяльності Верховної Ради України. На підставі такого тлумачення Конституційний Суд України визнав неконституційним Регламент Верховної Ради України, прийнятий у формі постанови, тому він був прийнятий у формі закону і таким чином Конституційний Суд України забезпечив дію принципу верховенства права [91, с. 13].

Необхідно зазначити, що одним із напрямків утвердження верховенства права є налагодження тісної співпраці між Україною та Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеціанська Комісія), підготовка пропозицій щодо врахування її висновків та рекомендацій. В одній із доповідей Венеціанської Комісії «Про верховенство права» на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року, про яку ми зазначали вище, аналізується також сутність верховенства права з точки зору позитивного права як на міжнародному, так і національному рівнях. У п. 21 цієї доповіді зазначається, що «зміцнення верховенства права є частиною основної місії Ради Європи». Виходячи з цього, Комітет міністрів Ради Європи, посилаючись на ряд документів, які стосуються даної концепції, відзначив: «Викладені положення щодо верховенства права в ряді

міжнародних документів недостатні для того, щоб скласти список ключових вимог у галузі верховенства права, прийнятих Радою Європи, не кажучи вже про визначення цього поняття, яке відсутнє». На підставі вищезазначеного в документі Комітету міністрів РЄ робиться такий висновок: «Рада Європи працює прагматично як на повсякденній основі для просування і зміцнення верховенства права в своїх державах-членах, так і у відносинах між ними». При цьому такий прагматичний і цільовий підхід наразі поступається дорогою консенсусу щодо того, щоб включити в поняття «верховенство права» конкретні посилання на такі вимоги як заборона на свавілля, право на отримання компенсації на основі рішень, прийнятих незалежними суддями у відкритих судових процесах, правова визначеність і рівність всіх перед законом [121].

Отже, принцип верховенства права є одним із найважливіших європейських принципів та головною засадою європейського права. Так, навіть до нормативно-правових актів України поняття «верховенство права» увійшло з Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, яка в результаті ратифікації Верховною Радою України стала частиною національного законодавства, а також з ряду міжнародних договорів, учасником яких є Україна [122, с. 116]. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [123] Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Наприклад, стаття 3 Статуту Ради Європи регламентує головну умову, якої необхідно дотримуватись членам Ради Європи: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод усіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією...» [124]. Аналізуючи цю статтю, робимо висновок про те, що визнання принципу верховенства права є запорукою вступу до Ради Європи.

Значну роль як у міжнародній, так і в українській юридичній практиці відіграли рішення Європейського суду з прав людини щодо реалізації принципу верховенства права. Так, Європейський суд з прав людини розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які він виводить з нього. Однією з них є вимога про якість закону, під яким мають на увазі положення нормативно-правового акта (п. 27 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Круслен проти Франції» від 24 квітня 1990 року) [125, с. 31].

Європейський суд з прав людини розкриває сутність принципу верховенства права з точки зору дотримання та захисту основних прав і свобод людини, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю. Тому він одночасно звертає увагу на те, що втручання держави у здійснення особою своїх прав можливе лише тоді, коли це дозволяє закон, тобто таке втручання передбачено законом. А отже, в рішеннях Європейського суду з прав людини досить часто використовується юридична конструкція «згідно із законом», яка не тільки містить посилання на національне законодавство, але й наголошує на такій властивості закону як якість, а саме його відповідність принципу верховенства права. Так у справі «Круслен проти Франції» Суд робить висновок про те, що обмеження реалізації прав людини, передбачені Конвенцією, можливі у національному законодавстві, виходячи з такої необхідності у демократичному суспільстві. У цьому аспекті словосполучення «згідно із законом» передбачає певну якість такого закону, вимагаючи, щоб він був доступний для особи і вона могла передбачити наслідки його застосування до неї та щоб закон не суперечив принципіві верховенства права [126, с. 54].

Як вже зазначалося раніше, принцип верховенства права є мега-принципом, який наповнений глибоким змістом і містить в собі не тільки розуміння того, що основне завдання держави полягає у захисті прав та інтересів людини, але й інші складові. Європейський суд з прав людини визначає ряд принципів концепції верховенства права, які доречно

класифікувати за такими критеріями: 1) щодо форми закону; 2) щодо змісту закону; 3) щодо сутності закону. Коротко охарактеризуємо кожен з них.

1. Зовнішня форма виразу права. Її суть полягає у тому, що головною особливістю у розумінні принципу «згідно з законом» є визнання Судом права як єдності писаного і неписаного, у якому виокремлюються зміст, обсяг, межі і умови владних повноважень держави. Останні з точки зору форми зовнішнього прояву визначаються не тільки законодавцем, але і судовою практикою. До цієї категорії відноситься принцип єдності права писаного і неписаного. Поняття «закон» відображає певне явище у його сутнісному, а не формальному сенсі. Це поняття охоплює як акти нижчого від закону рівня (писане право), так і неписане право, яке повинно мати необхідні якості доступності і визначеності, що дають змогу передбачати наслідки свого поведження [110].

2. Сутнісні характеристики поняття «закон». Європейський суд визначає ціннісні, вольові та регулятивні його особливості крізь призму верховенства права. До них належить:

1) принцип верховенства права – сутнісна характеристика всіх норм закону. Важливим аспектом розуміння принципу верховенства права є переконання у тому, що цей принцип неминуче впливає з кожної статті Конвенції;

2) принцип консенсусу моральної свободи у суспільстві. Конвенція передбачає можливість втручання у права особи не інакше як із визначеною у ньому метою, такою метою може бути, зокрема, захист моралі;

3) принцип верховенства права є принципом демократичного суспільства. У розумінні Європейського суду принцип верховенства права пов'язується із демократичним суспільством та інституціями, що забезпечують його належне функціонування (демократичний політичний режим) [127];

4) принцип рівності перед законом. «Верховенство права означає, що всі люди рівні перед законом як у своїх правах, так і у своїх обов'язках.

Проте законодавство повинно враховувати розходження між людьми й ситуаціями за умови, що такі розходження мають об'єктивну й розумну підставу, переслідують правомірну мету, узгоджуються із принципами, яких зазвичай дотримуються демократичні суспільства, і пропорційні цим принципам. Однак не можна сказати, що у світському суспільстві забезпечується верховенство права, коли групи осіб піддаються дискримінації тільки за те, що вони належать до іншої статі або мають інші політичні чи релігійні погляди. Суспільство не дотримується верховенства права й тоді, коли для таких груп створюються зовсім інші правові системи» [128, с. 17];

5) гарантії демократичного суспільства та його інституцій. Принцип верховенства права щодо вимоги про якість закону пов'язується тільки із демократичним суспільством та інституціями, що забезпечують його належне функціонування [129].

3. Стосовно змісту права. Верховенство права зумовлює забезпечення у законі таких положень: чіткості меж і характеру здійснення відповідних дискреційних повноважень державних органів; гарантій від довільного втручання влади у права особи; правової визначеності; доступності та передбачуваності закону тощо [127, с. 16]. Зміст права включає:

1) принцип правової визначеності. Він означає вимогу чіткості підстав, цілей та змісту нормативних приписів, особливо тих із них, які адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість упевнено передбачати правові наслідки своєї поведінки. Принцип визначеності також передбачає, щоб повноваження органів виконавчої влади у відносинах із громадянами та їх об'єднаннями визначалися лише законами. Ними ж мають установлюватися межі розсуду цих органів. Жоден акт органів виконавчої влади не може підміняти своїм регулюванням закон і визначати власні межі свободи розсуду в указаних відносинах [99, с. 21]. Отже, Європейський суд неодноразово посилається у своїх рішеннях на принцип правової визначеності, він покладає його в основу своїх мотивацій, адже цей принцип

є однією з гарантій застосування саме законодавства, яке в повній мірі захищає права та інтереси людини;

2) втручання у права повинно бути передбачено національним правом, яке має гарантувати засоби захисту від довільного втручання влади у права особи. Принцип верховенства права вимагає, щоб втручання у права особи було передбачено національним правом.

Важливим моментом є те, що судді, здійснюючи судочинство, завжди повинні керуватися принципом верховенства права, який уособлює в собі принцип гарантованості прав судовим захистом та довіри до суду, громадський контроль над втручанням влади в здійснення прав людини, гарантію «немає злочину, немає покарання без закону, що його передбачає» (справа «С. Р. проти Сполученого Королівства»), презумпцію невинуватості, яка впливає із принципу верховенства права [130], принцип доступу до правосуддя (справа «Голдер проти Сполученого Королівства», в якій він зазначив, що у цивільно-правових справах принцип верховенства права невід'ємний від доступу до правосуддя) [131], принцип справедливого судового розгляду, принцип забезпечення виконання судових рішень.

Доцільно, на нашу думку, охарактеризувати принцип справедливого судового розгляду та принцип забезпечення судових рішень, так як вони тісно пов'язані між собою і порушення одного із них тягне за собою порушення іншого. Тому можемо зазначити, що причиною порушення реалізації права на справедливий судовий розгляд є тривале невиконання судових рішень. Судове рішення характеризується обов'язковістю виконання та його дотриманням уповноваженими суб'єктами. З нашої точки зору, неповага, яка має місце по відношенню до судових рішень, що безпосередньо містять норми права, є проявом неповаги до права в цілому і, відповідно, до прав людини, адже право на справедливий судовий розгляд та на судовий захист є одними з основних прав.

Європейський суд з прав людини тлумачить обов'язковість рішень суду як невід'ємну складову права на справедливий судовий розгляд.

Забезпеченість лише права на звернення до суду та процесуальних гарантій, які роблять судовий розгляд максимально ефективним і справедливим, без обов'язковості виконання рішення за результатом розгляду такого звернення, робить право на звернення ілюзорним і веде до порушень принципу верховенства права. Таким чином, право на звернення до суду та на справедливий судовий розгляд втрачає сенс, внаслідок невиконання судових рішень, під сумнів ставиться авторитетність судової гілки влади, що й призводить до порушення принципу верховенства права.

В Україні права на справедливий судовий розгляд неодноразово порушувалися у зв'язку з тривалим невиконанням рішення суду, внаслідок чого громадяни України почали звертатися за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини. У 2004 році було винесено перше рішення проти України про порушення права на справедливий судовий розгляд, відсутність ефективних засобів правового захисту та втручання у право мирного володіння майном за заявою Войтенка (справа «Войтенко проти України» від 29 червня 2004 року) у зв'язку з тривалим невиконанням рішення суду про стягнення заборгованості по заробітній платі на користь заявника. Це рішення разом з ухвалою про прийнятність заяви Скубенка (Рішення щодо прийнятності заяви Скубенка проти України від 06 квітня 2004 року) та рішенням у цій справі (справа «Скубенко проти України» від 29 листопада 2005 р.) про наявність порушення права на справедливий судовий розгляд у разі тривалого невиконання рішення суду послужило прецедентною основою для аналогічних рішень проти України, заяви про винесення яких надходили від громадян України до Європейського суду з 1998 року. Рішення у справах Скубенка і Войтенка стосувалися відсутності в українському законодавстві актів, які б дозволили заявникам забезпечити виконання рішень національних судів у розумні строки [132, с. 39]. У справі «*Bellet v. France*» Суд, зокрема, зазначив наступне: «Стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має

бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [133]. Отже, гарантованість права на справедливий розгляд справи шляхом створення дієвих механізмів його забезпечення та реалізації є запорукою захисту всіх інших прав і свобод людини в Україні. Таким чином, практика Європейського суду з прав людини є цінним надбанням, вона містить вирішення багатьох складних життєвих ситуацій, причиною яких є порушення прав людини, а також спирається на вищезазначені принципи, які в своїй сукупності визначають концепцію верховенства права.

На основі вищевикладеного можемо говорити про те, що Україна зобов'язана забезпечувати захист прав та свобод людини, які закріплені не лише в Конституції України, а й визначені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, та надавати можливість звертатися за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини у разі порушення положень Конвенції. Таким чином повинна виглядати демократична держава, адже ми вже неодноразово наголошували в процесі нашого дослідження, що основним критерієм запровадження в Україні принципу верховенства права є дотримання саме прав людини. Але Україна щодо вирішення цієї проблеми знаходиться в процесі розвитку та удосконалення, тому їй необхідно докласти ще багато зусиль для реалізації поставлених перед нею завдань, адже прагнення до ідеалу – це запорука успіху.

Також існує проблема співвідношення рішень Конституційного Суду України і Європейського суду з прав людини, в яких з'ясовується зміст принципу верховенства права. З цього приводу П.М. Рабінович висловлює твердження про те, що Європейський суд, на відміну від Конституційного Суду України, «постійно акцентує ситуативність змістовної інтерпретації поняття права (а отже, й поняття верховенства права), традиційно уникаючи такого вкрай абстрактного визначення загального поняття права, яке можна

було б поширити на всі без винятку конкретно-історичні й конкретно-суб'єктні життєві випадки» [134, с. 45-46]. Тобто Європейський суд кожного разу при розгляді справи наповнює зміст принципу верховенства права все новими властивостями, вимогами до нього, які відображаються в рішеннях Суду. Так, наприклад, в Рішенні у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 6 вересня 1978 року Європейський суд зазначив, що однією з вимог принципу верховенства права є захист від свавілля, тобто втручання суб'єкта владних повноважень у права людини має зазнавати належного контролю [135, с. 114-115]. У Рішенні по справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 р. Суд зауважив, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, що передбачає повагу до принципу *res judicata* – остаточності рішень суду [136].

Як ми вже впевнились, Європейський суд з прав людини досить часто звертається до принципу верховенства права, на підтвердження цього можемо навести й такі справи як справа «Совтрансавто-Холдинг проти України» [137], де Суд констатує порушення права заявника на справедливий і відкритий розгляд незалежним судом у світлі принципів верховенства права, справи «Горнсбі проти Греції» [138], «Брумареску проти Румунії» [139] та інші. Можемо зробити висновок, що для України практика Європейського суду з прав людини є важливою правовою підставою для своїх вимог та заперечень, тобто особа як під час підготовки позовної заяви, так і під час судового розгляду та прийняття рішення національним судом має право посилатися і на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, і на рішення Європейського суду з прав людини. Це є позитивним моментом у сприянні впровадженню принципу верховенства права у діяльність органів судової влади в Україні.

Практика Європейського суду ґрунтується на прецедентному праві [140, с. 42], тому визнається цінною для України, хоча прецедентне право застосовується в Україні дуже рідко, лише як виняток із правил. Рішення Європейського суду з прав людини майже не враховують в українській

судовій практиці, і це призводить до винесення судами України рішень, які не повністю відповідають чинному законодавству, адже українське законодавство недосконале, при його застосуванні виникає багато колізій та спірних питань і якщо ігнорувати європейську практику, то це призведе до порушення основних прав і свобод людини. Прецедентне право характерне переважно англосаксонській правовій системі. Впровадження прецедентного права у романо-германську правову систему, до якої належить і Україна, відбулося з моменту підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

А.О. Селіванов відзначає, що сформоване Європейським судом з прав людини право є «класичним прецедентним правом, основою якого виступає принцип «ratio decidendi» («підстава для вирішення»), який означає, що правило, сформульоване судом під час вирішення конкретної справи, стає нормою права для цього ж суду і для внутрішніх судів країн-учасниць Конвенції» [141, с. 2]. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року [142] при розгляді справ суди зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права.

Цікавою, на наш погляд, є лекція Юрія Зайцева «Європейська конвенція з прав людини як дієвий інструмент утвердження верховенства права в Україні», в якій він висловлює свої думки з приводу зазначеної проблематики. Автор зауважує, що Європейська конвенція з прав людини є дієвим механізмом забезпечення принципу верховенства права. Він зазначає: «Формат Європейської конвенції і механізм, який забезпечує функціонування її положень, а саме Європейського суду з прав людини, є по-своєму унікальним. Конвенція є регіональним європейським втіленням Загальної декларації з прав людини 1948 року. Але, припустимо: вона була прийнята без передбачення контрольних механізмів, які забезпечували б дієвість її приписів. Чи змогла б вона вийти саме за межі декларації?! Якщо ми подивимося на формули, які вживаються у положенні Конвенції, ми

побачимо такі поняття: справедливий суд, пропорційність, розумність» [143, с. 1-2]. Отже, Конвенція з прав людини є утвердженням прав і свобод людини та гарантією їх належного дотримання, адже якщо національний закон не відповідає положенням Конвенції, то, в такому разі, спостерігається порушення з боку держави, бо саме держава в особі уповноважених нею органів повинна усунути розбіжності, які виникли. Конвенція і Європейський суд з прав людини, який при вирішенні конкретних справ керується її положеннями, – бар'єр свавільного втручання держави.

У лекції Ю. Зайцев приводить дуже наглядні приклади, як саме Європейський суд з прав людини, ґрунтуючись на принципах розумності, універсальності, вирішує курйозні справи, настільки його рішення пронизані гуманністю. В справі «Гершуб Геру проти Сполученого Королівства» двоє заявників за своїми переконаннями були противниками полювання. Вони в контексті ст. 10 реалізовували право вільно виражати свої погляди шляхом вчинення певних перешкод, таким чином висловлюючи негативний протест щодо офіційного полювання. Автор задається питанням: «Чи діють вони правомірно?» Так, відповідно до ст. 10 Конвенції вони виражають свої погляди. Але є загальний принцип: реалізація законних прав і інтересів однієї особи не може заважати і зачіпати інтереси інших. Це принцип людського співжиття. Їх затримують і притягають до адміністративної відповідальності: накладають дрібне стягнення. Вони звертаються до Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини, який, керуючись принципом, що реалізація прав та інтересів одних не може стояти на заваді реалізації прав та інтересів інших, виносить рішення, що було порушення з боку держави. Це пояснюється тим, що Європейський суд іде за тією схемою, яка визначена у ч. 2 ст. 10 Конвенції. Легітимна мета – для підтримання громадського порядку [143, с. 4].

Ще одна цікава ситуація, яка полягає в тому, що особу затримали та направили до поліцейського відділку. Після того, як особа вийшла, було помічено, що тіло її вкрите синцями, а руки перебиті. Поліція висуває свої

твердження з приводу цього факту, начебто особа сама вдарилася декілька разів об двері. Як вирішити цю ситуацію, коли свідків немає і доказати протилежне майже неможливо. У даному випадку приходиться на допомогу саме принцип верховенства права, адже в його основі стоїть людина і принцип розумності як метод імплементації цього принципу, в цій ситуації спрацьовує інструмент – перенесення тягаря доведення. Якщо особа небезпідставно звертається з такими твердженнями, державний орган зобов'язаний провести належне розслідування. Коли ж він цього розслідування не провів, то в цьому випадку визнається порушення з боку держави свого обов'язку за ст. 3 Конвенції, незважаючи на те, чи був там факт, чи ні.

Хотілося б закінчити твердженням С.П. Головатого: «Практика Європейського суду з прав людини достеменно доводить, що спроба дати чітке і вичерпне визначення поняття «верховенство права» у світлі положень Конвенції неодмінно приречена на невдачу, позаяк сама Конвенція (як визначив Суд) – це «живий документ»; будь-який інший шлях, аніж тлумачення цього поняття Судом для цілей забезпечення дотримання Конвенції, є не тільки марною справою, а й небезпечним заняттям. Як засвідчує практика Суду, ця загальноєвропейська установа пішла шляхом виявлення тих важливих моментів (елементів), які становлять саму сутність верховенства права, а не шляхом спроби сформулювати конкретне і вичерпне визначення цього поняття. Принцип верховенства права лежить в основі всієї Конвенції як цілісного документа; він впливає з концепції верховенства права, яка є «живою і динамічною концепцією», і є тим основоположним принципом «демократичного суспільства», що властивий усім статтям Конвенції» [104, с. 26].

Ми вважаємо, що запозичення Україною європейського досвіду щодо впровадження принципу верховенства права в реальність є необхідним аспектом для трансформації чинного українського законодавства, адже кількість скарг до Європейського суду з прав людини з кожним роком

невпинно зростає, що говорить про неспроможність сучасного законодавства України в повній мірі забезпечити реалізацію прав своїх громадян. Наведемо статистичні дані, які говорять нам про необхідність проведення в Україні судової реформи. Так, із 139 рішень, прийнятих Європейським судом з прав людини, 129 стосуються саме порушення прав громадян на справедливий суд. Проаналізувавши ці рішення, можна побачити, що тільки у декількох випадках Суд констатував: упередженість суду («Світлана Науменко проти України»), вплив влади на прийняття судового рішення («Совтрансавто-Холдінг» проти України»), порушення принципу рівності і змагальності сторін у судовому процесі («Стрижак проти України»), судове свавілля, порушення принципу правової певності («Салов проти України»). Решта рішень Європейського суду за статтею 6 Конвенції стосувалися невиконання або затримки виконання рішень національних судів щодо грошових виплат заборгованості держави перед своїми громадянами. З приводу вищезазначеного суддя Юрій Василенко сказав: «У нас немає суддів, є судові чиновники. Як тільки питання торкається держави і громадянина, приблизно в 90% випадків рішення приймаються на користь держави, і зовсім не тому, що громадянин неправий. Тобто суди не захищають громадянина...» («Україна кримінальна» від 20 жовтня 2006 року).

Висновки до розділу 2

1. Верховенство права – це сукупність найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих у процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку своєї особистості, для того, щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства. Сутність принципу верховенства права, можна виразити за допомогою таких положень: 1) це забезпечення прав та основоположних свобод людини; 2) це презумпція невинуватості; 3) це юридична рівність усіх осіб незалежно від

соціального, майнового статусу, релігійних уподобань тощо; 4) це судовий механізм реалізації та захисту прав людини.

2. Принцип верховенства права означає, що не держава утворює право, а право є умовою існування держави. Антиподом верховенства права виступає свавілля, яке призводить не тільки до порушення основних прав та інтересів громадян, але й до неможливості існування в такому просторі правових інститутів. Держава в особі уповноважених органів обмежена не тільки створеним нею законодавством, але й правом, яке існує незалежно від її розсуду – природним правом або природними правами кожної людини.

3. Не всі закони є правовими та в повній мірі відповідають принципу верховенства права, тому вони підлягають засудженню з боку громадян України. А отже, дії, які здійснюються в межах повноважень, передбачених цими законами, є легальними, але не легітимними, оскільки народ висловлює недовіру до відповідного органу державної влади і не підтримує його діяльність, визнаючи її несправедливою та недоцільною.

4. Легітимна держава наділена верховенством права, де людина – це соціальна цінність і думка народу є пріоритетом для держави, адже закріплення даного принципу демонструє бажання та можливість будувати міцну, дієву правову систему на основі принципів, які визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства.

5. Прийняття ООН Декларації про верховенство права є позитивним моментом у вирішенні глобальних проблем щодо його реалізації та дотримання як на міжнародному, так і на національному рівнях, адже законодавство, система влади будь-якої держави, в тому числі і України, повинна відповідати міжнародним критеріям та стандартам, які існують у світовій спільноті. Для забезпечення верховенства права в державі спочатку необхідно розробити механізм адаптації законодавства до сучасного громадянського суспільства, докорінно змінити принципи побудови трьох гілок влади, провести ряд реформ, які б мали не формальний, а фактичний зміст, реалізація яких можлива та не є простою абстракцією.

6. Україна зобов'язана забезпечувати захист прав та свобод людини, які закріплені не лише в Конституції України, а й визначені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, та надавати можливість звертатися за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини у разі порушення положень Конвенції. Таким чином повинна виглядати демократична держава, адже основним критерієм запровадження в Україні принципу верховенства права є дотримання саме прав людини. Україна щодо вирішення цієї проблеми знаходиться в процесі розвитку та удосконалення, тому їй необхідно докласти ще багато зусиль для вирішення поставлених перед нею завдань, оскільки прагнення до ідеалу – це запорука успіху.

7. Принцип верховенства права отримав міжнародне визнання і є європейським принципом. Підтвердженням тому є Статут Ради Європи, де в статті 3, зокрема, зазначається: «Кожний член Ради Європи обов'язково має визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією...». Аналіз приведенного твердження вказує на те, що воно не надає повноцінного тлумачення змісту принципу верховенства права. На його підставі ми можемо тільки припускати, що мова йде про нерозривну єдність верховенства права із правами людини, забезпечення їх реалізації та належного дотримання усіма органами влади, а також із тими основними принципами, які покладені в основу створення Ради Європи. Приєднання України до Статуту Ради Європи – знаменна подія для держави, адже завдяки їй Україна згодом стала повноправним членом Ради Європи і тим самим зобов'язалась виконувати всі приписи, які зазначені в Статуті, а особливо визнати принцип верховенства права, що сприяло його імплементації в український правовий простір.

8. Принцип верховенства права має нормативне закріплення не тільки на національному, а й європейському рівні, адже європейські організації визнали принцип верховенства права засадничим як у власних правових системах, так і правових системах держав-членів. В основі правопорядку ЄС

лежать такі фундаментальні принципи як принципи «демократії, поваги до прав людини, верховенства права», які знайшли своє відображення у «Договорі про Європейський Союз». Але саме принцип верховенства права є ключовим у співвідношенні норм права європейських країн-членів ЄС.

9. Для України практика Європейського суду з прав людини є важливою правовою підставою для надання вимог та заперечень, тобто особа як під час підготовки позовної заяви, так і під час судового розгляду та прийняття рішення національним судом має право посилатися і на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, і на рішення Європейського суду з прав людини. Це є позитивним моментом у сприянні впровадженню принципу верховенства права у діяльність органів судової влади в Україні.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1 Окремі проблеми забезпечення верховенства права в сучасній Україні

Сучасна правова держава – це організація публічної влади, яка є суверенною та спрямована на забезпечення правопорядку в суспільстві, на захист основних прав і свобод людини і громадянина. У цьому контексті саме верховенство права виступає засадничим і фундаментальним принципом як громадянського суспільства, так і правової демократичної незалежної держави, якою є Україна. Набуття Україною незалежності – це поступовий динамічний процес, він має свій початок з часу прийняття відповідних установчих документів, до яких, в першу чергу, необхідно віднести Декларацію про державний суверенітет України, що стала початковим етапом історії незалежності нашої держави. Вона була прийнята 16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР, за яку проголосували 355 депутатів із зареєстрованих тоді 384. Цей факт говорить нам про прагнення України до самостійності та незалежності, про невідповідність радянського режиму потребам українського суспільства.

Можемо зауважити, що проголошення Декларації про державний суверенітет України не є випадковістю, адже йому передували резолюція XXVIII з'їзду КПУ «Про державний суверенітет Української РСР», ухвалення 12 червня 1990 року Декларації про державний суверенітет Російської Федерації, а 23 червня 1990 року – Молдавської РСР. У загальному розумінні, декларація – це офіційна заява, проголошення. Отже, в нашому випадку, Декларація про державний суверенітет – це проголошення суверенітету України як «верховенства, самостійності, повноти і

неподільності влади Республіки в межах її території та незалежності і рівноправності у зовнішніх зносинах» [144].

Але з проголошенням жаданої для народу незалежності, на жаль, ми не отримали повної самостійності. Так, цікавою є думка О. Костенка, адже він звертає увагу на український феномен: незалежність без самостійності. Автор вважає, що, з одного боку, «чужа воля» із-за меж України вже не панує в Україні – у цьому й полягає незалежність України. Але із іншого боку, «своя воля» українців ще не має здатності панувати в Україні (як не парадоксально!) – це ознака того, що Україна, ставши незалежною, ще не набула самостійності [145]. Ми погоджуємося з автором, адже Україна на сьогодні не досягла повної самостійності. Так, аналізуючи вищенаведені твердження, можемо зауважити, що самостійність полягає в адекватному вирішенні проблем суспільного життя шляхом проведення ефективних політичних, економічних, правових, моральних та інших реформ, які повинні спиратися на формування соціальної культури громадян, адже саме культура громадян є запорукою самостійності держави. Допоки буде відбуватися деформація соціальної культури громадян України і позитивно не вирішиться це питання, наша держава не зможе отримати повної самостійності.

Одним з основних аспектів забезпечення добробуту держави є запровадження програм зміцнення верховенства права та захисту прав людини, прийняття законів, які відповідають міжнародним стандартам у сфері демократії, прав людини та правосуддя.

Неодноразово було зазначено, що верховенство права – базовий принцип демократичного режиму, і, як зауважує Е.П. Томпсон, «дієвий інструмент стримування влади і захисту громадян від посягань тієї ж влади і визнається загальним універсальним благом» [146]. Таким чином, принцип верховенства права визначає певні умови створення і функціонування органів державної влади, громадських організацій, а також взаємовідносини між громадянами. Вітчизняні та зарубіжні експерти визнають його провідним у функціонуванні цивілізованих суспільств.

В.М. Сущенко висловлює свою думку з приводу того, що «проблема дотримання, а точніше реалізації конституційного принципу «верховенства права» у правовій і політичній системі нашої держави, варта того, щоб привернути до неї увагу наукової юридичної громадськості, політиків, юристів-практиків, у першу чергу суддів, та небайдужих представників інститутів громадянського суспільства» [147].

У попередніх розділах нашої дисертаційної роботи ми розглянули різні думки вчених щодо сутності та значення принципу верховенства права в правовій системі України, взагалі в правовій дійсності, наводили різні інтерпретації цього поняття, розглянули основні його ознаки, також здійснили аналіз принципу верховенства права в європейському контексті, визначили його роль на міжнародному рівні та проаналізували зарубіжний і український досвід щодо впровадження принципу верховенства права в правову реальність. У даному розділі дослідження перед нами стоїть завдання виявити, розглянути, проаналізувати окремі проблеми забезпечення принципу верховенства права в сучасній Україні та запропонувати конструктивні ідеї щодо їх усунення.

Верховенство права має важливе пріоритетне значення для забезпечення стабільності в державі, впевненості в можливості захисту людиною своїх прав та довіри до органів державної влади в Україні. З огляду на це, П.М. Рабінович значення верховенства права для розвитку правової системи України розглядає за двома напрямками.

По-перше, це подолання деструктивних положень самої правової реальності: невідповідності правового нормування системи соціальних відносин; існування різних правових колізій; розповсюджених правових міфів і ілюзій тощо.

По-друге, це подолання деструктивних положень, пов'язаних із правовою реальністю: державного монополізму на право, котрий затвердився; сформованого в соціальному середовищі правового нігілізму; сформованої сфери неправової практики тощо. Інший аспект проблеми

верховенства права пов'язаний з питанням про визнання визначальної ролі прав людини відповідно до інших правових цінностей. Звертає на себе увагу факт, що це визнання пріоритетності домінування прав людини пов'язується винятково з діяльністю держави та поширюється на всі державні структури [148, с. 12].

Подібної думки притримується й Ю.О. Ноговіцина, котра констатує: «Верховенство права передбачає наявність прозорого, стабільного та ефективного законодавства, незалежних конституційних та судових органів, ефективне врядування на місцевому та загальнодержавному рівнях, кваліфіковану незалежну і ефективну судову владу, систему відповідальних правоохоронних органів, вільні засоби масової інформації [149, с. 116].

Але все це ідеалістичні сподівання, адже останнім часом ми спостерігаємо зовсім протилежне: зловживання Парламентом і Урядом своїми повноваженнями, прийняття недієвих законів, тлумачення Конституційним Судом Конституції та законів буквально, відсутність належного забезпечення принципу доступності правосуддя, нівелювання прав людини тощо.

Слушною вважаємо думку М.І. Михальченка, котрий зауважує, що принцип верховенства права лише декларується, та на заваді його реалізації постають клановість, олігархічність, що унеможлиблюють життя за нормами закону і моралі. З огляду на це зазначимо, що проблема забезпечення принципу верховенства права в Україні є надзвичайно актуальною і, мабуть, вічною [150, с. 88, 92].

Отже, на нашу думку, однією з основних проблем запровадження в Україні принципу верховенства права є його недостатня регламентація в нормативно-правових актах та конкретизація в чинному законодавстві. Здебільшого у нормативно-правових актах йде посилення на принцип законності, аніж на принцип верховенства права. Це пояснюється намаганням вітчизняних вчених не відходити від радянського стереотипу і бажанням звести принцип верховенства права до принципу законності, що,

на нашу думку, є недопустимим, адже, ні в якому разі не можна ототожнювати принцип законності та принцип верховенства права, тому що не завжди норми, умови, вимоги відповідають правовим нормам, адже велика кількість нормативно-правових актів, так би мовити, пристосована до потреб влади, а не громадянського суспільства, що й призводить до порушення основних прав і свобод людини і громадянина. Верховенство права – це панування права над державою, тобто держава, як всі інші суб'єкти різноманітних суспільних відносин, зобов'язана дотримуватись правових приписів, так як вона є гарантом прав і свобод людини та громадянина.

Наступною важливою проблемою верховенства права в сучасній Україні, на якій ми хочемо зосередити свою увагу та більш детально її дослідити в підрозділі нашої дисертаційної роботи, є недотримання та пряме порушення основних прав і свобод людини, а також існування недостатньо дієвого механізму захисту цих прав. Адже, на нашу думку, суди навмисно створюють штучні бар'єри для захисту прав та інтересів громадян шляхом затягування судового процесу, прийняття «законних» рішень, а також дорожнечі, що призводить до небажання осіб звертатися за своїм захистом до суду та змиритися з фактом порушення своїх прав. Доказом нереспектабельності судової системи України є збільшення скарг та заяв до Європейського суду з прав людини. Адже Україна посідає п'яте місце за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини. Так, станом на 30 квітня 2011 року кількість звернень становила 10 тисяч 950.

Таким чином, вважаємо доцільним навести думку В.В. Онопенка, який висловлює стурбованість з приводу того, що «Україна є лідером за кількістю заяв до Європейського суду з прав людини. Механізм захисту людей в Україні потребує істотного удосконалення» [151].

Для подальшого дослідження основних проблем верховенства права, а саме в контексті забезпечення прав людини, варто, на наш погляд, з'ясувати зміст поняття «права людини», звертаючись до наукових надбань української та зарубіжної літератури. Хоча поняття «права людини» і виникло давно, але

неоднозначність та малодослідженість його змісту створює перешкоди для його повної реалізації.

Так, в українській юридичній науці права найчастіше визначаються як «певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей» [151, с. 6], «можливості вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, закріплені в законах, інших правових актах держави і міжнародних документах, обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства» [152, с. 6-7]. Отже права людини визначають через її можливості, які необхідні їй для існування та розвитку. Основні права належать людям від природи (є природніми), як особистостям, й існують до їх визнання позитивним правом. У юридичному сенсі, «право» справедливо визначають як «здатність однієї людини контролювати з дозволу і за допомогою держави дії інших» [153].

Важливим, на нашу думку, є визначення природних прав Гуго Гроція, який зазначав, що джерелом природного права є сама розумна природа людини як соціальної істоти, якій властиве прагнення до спілкування, діяльності спільно з іншими. При цьому він підкреслював, що має на увазі «не будь-яке товариство, а саме прагнення до спокійного спілкування з собі подібними» [154, с. 34]. Згідно з Гуго Гроцієм, утворюючи суспільство, люди можуть відмовитися від усіх своїх природних прав, включаючи право на свободу чинити опір несправедливому монарху [155]. У свою чергу, Жан-Жак Руссо, продовжуючи дискусію щодо обсягу свободи, якою люди жертвують, укладаючи суспільний договір, доводив, що коли суспільний договір дійсно є результатом спільної волі народу і люди створюють уряд, який втілює їхні індивідуальні побажання, вони не втрачають власної свободи. Хоча людина позбувається природної свободи й необмеженого права на все, що її спокушає і що вона може отримати, вона здобуває

громадянську свободу чи моральну свободу, оскільки дотримання права, яке вона сама вводить, є свободою [156]. Стародавні мислителі, без сумніву, зробили значний внесок у дослідження щодо розуміння сутності прав людини.

І все ж таки, незважаючи на історичне походження такої категорії як «права людини», не існує між вченими єдиної точки зору щодо цього поняття. Ми вважаємо, що слушною є думка М.Ф. Головатого і М.Б. Панасюка, які «права людини» розглядають у широкому розумінні через призму прав індивіда, що є членом суспільства, тобто як права особистості. З точки зору їх статусу, такі права є передусім певними ідеями політичного, морального, правового характеру і через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку. У цьому сенсі права людини репрезентують громадську думку і спрямовані на досягнення суспільних ідеалів. На думку авторів, права людини – це база, основоположний принцип і критерій в освоєнні соціального простору, його інформатизації і технологізації [157, с. 322]. М.М. Антонович вважає, що права найдоцільніше сприймати як вимоги людей до своїх урядів для забезпечення своїх потреб та реалізації можливостей [158, с. 17]. Права людини мають свої специфічні властивості, вони є невід’ємними та невідчужуваними, повинні забезпечуватись та захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів.

Але, на жаль, фіксування в Конституції України, тобто юридичне закріплення прав та гарантій їх захисту з боку держави не убезпечить осіб в повній мірі від посягань на їхні права. Для практичної реалізації людиною своїх прав існує потреба у створенні механізму захисту, забезпечення основних прав людини та громадянина. «Забезпечення конституційних прав і свобод, – зазначає М.В. Вітрук, – це система їх гарантування, тобто система загальних умов і юридичних засобів, які забезпечують їх правомірну реалізацію» [159, с. 195-196]. У свою чергу, під забезпеченням прав і свобод

людини П.М. Рабінович розуміє створення умов для здійснення прав і свобод людини. Воно включає такі три елементи державної діяльності: сприяння для здійснення прав і свобод людини ...; охорона прав і свобод людини ...; захист прав і свобод людини (відновлення порушення правомірного стану, притягнення порушників до відповідальності)» [38, с. 45]. Для досягнення цілей, результатів забезпечення розробляється відповідний механізм, який містить цілий арсенал відповідних методів та способів.

Так, категорія «механізм» – широко застосовуване поняття, яке зустрічається у різних комбінаціях: механізм правового регулювання, механізм правового забезпечення, механізм захисту тощо. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В.Т. Бусела, «механізм» визначають як внутрішню будову, систему чогонебудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [160, с. 523]. У свою чергу, С.С. Алексєєв визначає це поняття як узяту в єдності систему правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [161, с. 9]. Тобто механізм – це сукупність правових засобів, методів, способів, за допомогою яких здійснюється вплив на процеси, досягається певний результат.

У правничій літературі точаться дискусії щодо співвідношення понять «механізм забезпечення», «механізм реалізації», «механізм охорони» і «механізм захисту» прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, О.О. Чуб зазначає, що «механізм реалізації прав людини» – це втілення нормативних приписів про права в живу тканину правовідносин, у суспільну діяльність; реалізація прав включає і їх гарантування, забезпечення (створення умов для їх реалізації), охорону і в необхідних випадках захист [162, с. 100]. Тобто, вона зауважує, що саме механізм реалізації прав людини містить в собі засоби, способи їх охорони, захисту, забезпечення, тобто є збірним поняттям. Іншу теорію висуває О.О. Лукашова, яка узагальнюючим поняттям вважає саме «механізм забезпечення прав людини», який необхідно

поділяти на три підсистеми: 1) механізм реалізації, 2) механізм охорони та 3) механізм захисту. Автор на підтвердження своєї тези наводить такі визначення: «реалізація прав і свобод особи» – це безпосереднє їх втілення у життя; «охорона прав і свобод особи» – це профілактичні заходи для попередження їх порушень; «захист прав і свобод особи» – це заходи, спрямовані на відновлення порушених прав. Механізм забезпечення прав і свобод узагальнює всі ці поняття. Виходячи з цього, вони є його складовими елементами [163, с. 186]. Отже, погоджуючись з думкою О.О. Лукашової, ми вважаємо, що «механізм забезпечення прав людини» – це система засобів, способів, методів, гарантій, які передбачені нормами права та спрямовані на реалізацію, охорону та захист основних прав та свобод людини.

Як вважає М.Д. Савенко, основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми, а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод особи [164, с. 70].

На жаль, брак демократичних традицій, ідей гуманності призводить до застосування законів, які відірвані від природних прав і свобод, тобто громадяни не можуть реалізувати свої права через відсутність їх позитивного закріплення у чинному законодавстві або, як вже зазначалось вище, через недосконалість, або взагалі відсутність механізмів реалізації відповідних прав людини – це одна з головних проблем формування та реалізації принципу верховенства права в Україні. Так, складається враження, що права, які прописані у законах та інших нормативно-правових актах, є лише декларативними, до них можемо віднести і право кожного на безоплатну вищу освіту, безкоштовну медичну допомогу, право на працю, на вільний вибір праці, право особи на мирні зібрання, право на захист незалежним та неупередженим судом та інші, так як відсутні у спеціальних законах механізми їхньої реалізації. Вважаємо доцільним розглянути на прикладі

проблеми, які виникають під час реалізації окремих прав людиною, що, в першу чергу, призводить до порушення принципу верховенства права.

На початку нашого дослідження необхідно звернути увагу на проблеми реалізації громадянами права на безоплатну вищу освіту. Отже, в чому полягає право на безоплатну вищу освіту? Для надання відповіді на це запитання нам необхідно звернутися до змісту поняття «вища освіта». Відповідна категорія визначена на законодавчому рівні, а саме ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» [165], яка регламентує, що «вища освіта – це рівень освіти, який здобувається особою у вищому навчальному закладі в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації».

Під вищою освітою слід розуміти усі види навчальних курсів, підготовки чи перепідготовки для наукових досліджень, наданих університетами чи іншими навчальними закладами, що визнані як навчальні заклади вищої освіти компетентною державною владою (визначення, затверджене Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 27-й сесії (листопад 1993 р.) у Рекомендації про визнання навчальних курсів і свідоцтв про вищу освіту) [166].

Так, ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» закріплює право громадян на здобуття вищої освіти безоплатно в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше. Вони вільні у виборі форми здобуття вищої освіти, вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності [165].

У Рішенні Конституційного Суду України від 04.03.2004 року у справі № 5-рп/2004 (справа про доступність і безоплатність освіти), а саме в п. 4.3, визначено, що «безоплатність» рівнів освіти у державних і комунальних навчальних закладах слід розуміти як можливість здобуття освіти у цих

зкладах без оплати, тобто без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги, відповідно до державного стандарту в межах тих видів освіти, безоплатність яких визначена у цих положеннях. Забезпечення безоплатності освіти на всіх рівнях є однією з гарантій її доступності. Безоплатність здобуття громадянами освіти забезпечується фінансуванням навчальних закладів цих форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань згідно з визначеними законами та іншими правовими актами нормативами їх фінансового і матеріально-технічного забезпечення, що, однак, не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту [167].

Проаналізувавши вищенаведене Рішення Конституційного Суду (далі – Рішення), можемо зробити висновок, що безоплатність вищої освіти в Україні є, так би мовити, формальною, адже отримання вищої освіти – це освітня послуга, яка надається вищими навчальними закладами як вид економічної діяльності, тому вона в будь-якому разі є платною чи за рахунок державних і місцевих асигнувань, чи, як зазначено в Рішенні, за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів. Тобто, доступність до безоплатної вищої освіти можлива лише за рахунок державного чи приватного замовника.

Отримавши освіту за рахунок держави, тобто державне замовлення, випускник вищого навчального закладу стикався з проблемою працевлаштування, а саме порушувались його право на вільний вибір праці. В чому це полягало? Закінчивши навчальний заклад, випускник повинен був відпрацювати за місцем призначення не менше трьох років, у разі його відмови без поважної причини приступити до роботи або звільнення за власним бажанням протягом трьох років випускник зобов'язаний відшкодувати у встановленому порядку до державного бюджету вартість навчання та компенсувати замовникові всі витрати [168]. Проте, нещодавно, а саме 07.06.2017 року відповідні положення втратили чинність на підставі

Постанови Кабінету Міністрів України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 31.05.2017 № 376. Оскільки ці положення не відповідали нормам як міжнародно-правових актів у сфері праці, так і Конституції України, адже відповідно до ст. 3 Основного Закону «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Стаття 22 Конституції проголошує, що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Також не допускається обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, крім випадків, які передбачені Конституцією України.

З метою забезпечення реалізації закріплених прав і свобод людини і громадянина, Конституція України встановлює відповідні правові гарантії. Зокрема, в статті 53 Конституції України закріплено право кожного громадянина на безоплатну освіту, а стаття 43 гарантує кожному право на працю, яка обирається вільно. Як зазначено в ч. 1 ст. 2 Кодексу законів про працю України [169], право громадян України на працю, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Згідно з ч. 1 ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» випускники вищих навчальних закладів вільні у виборі місця роботи.

Таким чином, на основі вищевикладеного, можемо зробити висновок, що право особи на безоплатну освіту є безумовним і тому ні навчальний заклад, ні держава в особі уповноважених органів не має права вимагати відшкодування вартості навчання та примушувати до відпрацювання. Україна є демократичною та правовою державою, тому чинні нормативно-правові акти повинні відповідати міжнародним стандартам та не порушувати

норми міжнародно-правових договорів. Так, відповідно до статті 4 Конвенції про захист прав людини і основних свобод [170], статті 23 Загальної декларації прав людини [171] та Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 [172] людина має гарантоване право на вільний вибір праці.

Грунтуючись на вищенаведених тезах, із впевненістю можемо констатувати, що постанова «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням» в частині відшкодування коштів за навчання не відповідає вищевказаним конституційним гарантіям та засадам.

На нашу думку, варто звернути увагу на проблеми, які виникають під час надання безоплатної медичної допомоги, адже здоров'я, життя людини є соціальною цінністю, тому їх захисту необхідно приділити більшу увагу. Слушною вважаємо думку О.Б. Бабича, який зазначає, що, оцінюючи реальний стан справ у сучасній системі охорони здоров'я в Україні, можна зазначити, що вона неспроможна реалізувати певні ключові положення ст. 49 Конституції України. Зокрема йдеться про зобов'язання держави створювати умови для ефективного і доступного медичного обслуговування, а також гарантувати надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я [173].

Подібна кризова ситуація, яку ми досліджували щодо безоплатності освіти, виникає і з приводу надання безоплатної медичної допомоги та характеризується відсутністю механізму реалізації відповідного права. Так, у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29.05.2002 № 10-рп/2002 визначено, що під безоплатною медичною допомогою слід розуміти «так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без

попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги» [174]. Суд акцентує увагу на тому, що існують медичні послуги, які можуть виходити за межі безоплатних, «порядок надання медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги, на платній основі у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та перелік таких послуг мають бути визначені законом». В цьому аспекті виникають непорозуміння, адже необхідно зрозуміти, що медична допомога – це комплекс медичних послуг, які можуть бути як платними, так і безоплатними, тому для встановлення ясності та розуміння людиною поняття «безоплатна медична допомога» необхідно до Конституції України, а саме в ч. 3 ст. 49 внести зміни та конкретизувати положенням тим, що «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно за переліком послуг, визначених в законі». Тобто, у спеціальному законодавстві потрібно визначити види медичних послуг, на безоплатне отримання яких людина має право, щоб уникнути такої ситуації, коли лікарі за безоплатну консультацію отримують грошові кошти, запевняючи клієнта, що це є платною процедурою, та не допускати можливості лікарями зловживати своїми професійними обов'язками.

Наступною важливою проблемою, яка потребує нашої уваги, є неодноразове порушення в Україні права на мирні зібрання. У Конституції України, а саме в ст. 34, проголошується: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Крім цього, відповідно до положення ст. 39 Основного Закону, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї, проводити мітинги, збори, демонстрації, реалізуючи тим самим право на вільне вираження своїх поглядів та переконань. Подібна стаття 11 міститься і в такому міжнародному документі як Конвенція про захист прав людини і основних свобод, якою також передбачено право на свободу мирних зібрань. Частина друга ст. 11 Конвенції передбачає, що це право не підлягає жодним обмеженням, крім випадків, передбачених законом в інтересах національної

безпеки, з метою захисту громадського порядку, уникнення заворушень, запобігання злочинам. В Україні згідно з чинним законодавством відповідні обмеження можуть біти встановлені судом.

Тому суд, вирішуючи питання щодо законності чи незаконності мирних зібрань, повинен дослідити всі обставини справи, наявність чи відсутність підстав для заборони запланованих суб'єктами мирних зібрань, які передбачені в чинному законодавстві. Але що стосується нормативно-правової бази, то у цій сфері існує проблема, яка полягає у відсутності єдиного правового акта, який би передбачав правовий механізм реалізації права особою на мирні зібрання. Єдиним спеціальним нормативним актом, крім Конституції України, на який посилаються судді у вирішенні справи, є Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрації в СРСР» від 28.07.1988 № 9306-XI. Пункт 2 Указу зазначає: «Заява про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації подається в письмовій формі не пізніш як за десять днів до намічуваної дати їх проведення. В заяві зазначаються мета, форма, місце проведення заходу або маршрути руху, час його початку і закінчення, передбачувана кількість учасників, прізвища, імена, по-батькові уповноважених (організаторів), місце їх проживання і роботи (навчання), дата подачі заяви». Відповідно, в п. 3 міститься положення про те, що «Виконавчий комітет Ради народних депутатів розглядає заяву і повідомляє уповноваженим (організаторам) про прийняте рішення не пізніш як за п'ять днів до часу проведення заходу, зазначеного в заяві. Виконавчий комітет має право при потребі запропонувати тим, хто звернувся з заявою, інші час і місце проведення заходу. Рішення може бути оскаржено у вищестоящий виконавчий і розпорядчий орган у порядку, встановленому чинним законодавством» [175].

Проаналізувавши зазначені нормативно-правові приписи, можемо зробити висновок про те, що Указ встановлює дозвільний характер на проведення мирних зібрань, так як відповідні ради приймають рішення, в

якому надають згоду на мирне зібрання чи відмовляють в такому праві, що суперечить Конституції України, адже ст. 39 передбачає, що про проведення зборів, мітингів тощо лише необхідно завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування, а заборонити мірні зібрання уповноважений тільки суд. У такому випадку рішення про проведення мирних зібрань вже прийняте, а необхідно лише заздалегідь повідомити місцеві органи влади, тобто норма має повідомчий характер. На підтвердження цього доцільно зробити посилання на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 № 4-рп/2001 [176], в якому Суд визначив, що під завчасним сповіщенням органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій слід розуміти те, що організатори таких мирних зібрань мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, які передують даті їх проведення. Ці строки не повинні обмежувати передбачене статтею 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас надавати можливість відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей.

Таким чином, завчасне повідомлення відповідних органів влади слугує лише допоміжним елементом у проведенні мирних зібрань.

Отже, згідно з Постановою Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу СРСР» від 12.09.1991 № 1545-XII «до прийняття відповідних актів

законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України». Таким чином, викладене свідчить про те, що Указ суперечить нормам Конституції України та не повинен підлягати застосуванню при вирішенні судами спорів щодо обмеження реалізації права на мирні зібрання.

Ми погоджуємося з твердженням В.С. Галайчука, що «вирішуючи адміністративні справи про обмеження права на мирні зібрання, суди повинні брати до уваги норми загального характеру у сфері права на мирні зібрання, а також відповідну практику судів вищих інстанцій та Європейського суду з прав людини. Такі норми передбачені, зокрема, Конституцією України, КАС, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання та прецедентна практика Європейського суду з прав людини містять результати тлумачення норм, які закріплені у зазначених актах» [177]. Наведені приклади ще раз вказують на «якість» українського законодавства, на неправовий його характер та невідповідність міжнародним стандартам, адже це непоодинокі випадки порушень прав людини і громадянина, вони мають місце й у інших галузях права: кримінальній, адміністративній, конституційній, трудовій та інших. А це безпосередньо призводить до порушення принципу верховенства права.

Наступною не менш важливою проблемою верховенства права в Україні є порушення конституційної законності. З приводу цього В.В. Лемак стверджує, що «загроза принципу верховенства права полягає у недостатньому рівні законності, зокрема конституційної законності в Україні. Недоліки, які існують на нормативному рівні, в процесі закріплення принципу верховенства права чинять негативний вплив на ефективність здійснення верховенства права в Україні» [178, с. 50].

Основними причинами порушення конституційної законності, на думку Ю.С. Шемшученка, є, по-перше, використання незаконних методів в

процесі внесення змін до Конституції, що призводить до порушення процедури їх внесення. Наприклад, до таких випадків можна віднести схвалення Конституційного договору 08 червня 1995 року. Цим документом було зупинено більшу частину норм чинної на той час Конституції України всупереч процедурі внесення змін до неї. Тобто, має місце постійне намагання виведення народу як суб'єкта здійснення публічної влади з-під дії принципу верховенства права.

По-друге, неврегульованість на рівні законів України тих ланок публічної влади, діяльність та правовий статус яких відповідно до ст. 92 Конституції України повинні бути врегульовані «виключно законами України», адже повноваження більшості центральних органів виконавчої влади визначені не законами України, а підзаконними нормативно-правовими актами.

По-третє, відмова органів державної влади від виконання певних законів, пояснюючи це тим, що відповідні закони мають «неправомірний характер». Саме з цього приводу німецькі вчені І. Ріхтер і Г. Шупперт слушно вказують, що «з міркувань захисту права забороняється демонстрація будь-якою особою недійсності норми шляхом її недотримання. Саме у спорі про недотримання норми необхідна формальна процедура» [47, с. 233]. Таким чином, ґрунтуючись на вищевикладеному, можемо зробити висновок про те, що конституційна законність – це перш за все наявність якісного конституційного законодавства, вона є організаційно-правовою гарантією забезпечення державного ладу та повинна забезпечуватись державою, що говорить про її імперативний характер.

Наступною проблемою, яка потребує нагального вивчення та вирішення, є недосконалість судової гілки влади. Суд, на нашу думку, повинен бути найбільш ефективним інструментом захисту прав людини у взаємовідносинах з органами державної влади, адже одна з головних його функцій – здійснення правосуддя. Так, правосуддя в цілому є найстаршим механізмом правового захисту прав і свобод особи, забезпечення суспільної

справедливості [179, с. 67] і одним із проявів верховенства права. У Новому тлумачному словнику української мови поняття «правосуддя» визначається наступним чином: «1. Суд, судова діяльність держави, юстиція; установи, які здійснюють судову діяльність держави. 2. Розгляд судових справ, судочинство. 3. Справедливий суд» [160, с. 861].

У Філософському енциклопедичному словнику за редакцією В.І. Шинкарука правосуддя тлумачиться у декількох значеннях, наприклад, правосуддя як справедливість (здійснити правосуддя – значить добитися (реалізувати) справедливість; правосуддя як форма здійснення судової влади; правосуддя як судовий захист (права) (мета правосуддя – захист прав, свобод чи інтересів за допомогою суду); правосуддя як вирішення конфлікту (спору); правосуддя як судовий спосіб умиротворення, балансування (здійснити правосуддя – значить поновити втрачений баланс, мир тощо); правосуддя як судовий спосіб здійснення права (правореалізація в формах застосування, тлумачення чи творення права) (здійснити правосуддя – значить адекватно тлумачити, творити чи застосувати право до обставин у справі відповідно до процесуально встановленої процедури та ідеї права) [180, с. 590].

За тлумаченням Конституційного Суду України, «відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» (абз. 1 п. 3 Ухвали КСУ № 44-з від 14 жовтня 1997 року) [181]. Тобто, за цим тлумаченням, мета правосуддя полягає у розгляді та вирішенні справ.

Ключовою щодо змісту правосуддя можна вважати наступну правову позицію Суду: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» (абз. 6 п. 9 Рішення КСУ (2003) у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) [182]. Аналізуючи

вищевикладені положення, слід зауважити, що правосуддю притаманні формальні, тобто здійснення правосуддя у формі судочинства, та змістовні ознаки, які наголошують на тому, що правосуддя повинно відповідати вимогам справедливості і забезпечувати ефективне поновлення прав людини.

Отже, розглянемо правосуддя як форму здійснення судової влади, яка представлена системою судових органів різних інстанцій.

Ніщо не є важливішим для верховенства права, ніж створення сильної, незалежної та вільної від корупції системи судоустрою, адже незалежна судова влада є тим інструментом, за допомогою якого відбувається реалізація принципу верховенства права. Прийняття справедливих рішень судами, їх незалежність від інших органів державної влади є основою демократичного суспільства. Діяльність судової влади повинна ґрунтуватись перш за все на принципі справедливості, бути прозорою та об'єктивною, а також доступною, що дозволить особі у повній мірі реалізувати своє право на судовий захист.

Так, проблема доступності правосуддя досить актуальна в українському суспільстві. Про доступність правосуддя йде мова в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а саме положення ч.3 ст. 7 містить вказівку на те, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією та законами України [183]. Отже, суди відповідальні за належне забезпечення в Україні реалізації особою права на судовий захист.

Вважаємо за доцільне звернутись до категорійно-понятійного апарату та навести думки вчених щодо розуміння змісту поняття «правосуддя». На думку Н.Ю. Сакари, доступність правосуддя – це певний стандарт, до складу якого «слід включити інститути, які забезпечують реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав, не обмежуючи сферу правосуддя певним колом справ, створюють механізми захисту всіх прав людини, гарантують, що процедура розгляду справи буде справедливою, а відновлення порушених прав – ефективним, усувають перешкоди

фінансового характеру за рахунок звільнення певних категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті, надають можливість скористатися послугами представника або отримати правову допомогу іншим способом» [184, с. 30]. І.Є. Марочкін визначає доступність правосуддя як нормативно-закріплену та реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав. Серед основних елементів доступності він виділяє наступні:

1) організаційно-правові:

а) судоустрій – територіальне наближення судів до населення; створення умов, що сприятимуть зайняттю суддівських посад висококваліфікованими спеціалістами; раціональна організація роботи апарату суду тощо;

б) судочинний – порядок порушення справ у суді; порядок розгляду справ, що забезпечує безперешкодну можливість використовувати процесуальні права; розумні строки судового розгляду; можливість оскарження судових рішень та їх реальне виконання тощо.

2) матеріальні – розумність судових витрат, часткове чи повне звільнення від їх сплати; фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість незалежного правосуддя; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах вразливим верствам населення [185, с. 32].

Доступність правосуддя також визначається як сукупність економічних, організаційних і правових умов, що забезпечують фактичну реалізацію права людини на судовий захист [186, с. 9], і як можливість усіх бажаючих вільно, без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів [187, с. 40].

Подібної думки притримується І.В. Назаров, який акцентує увагу на тому, що принцип доступності правосуддя як принцип судової влади має у своєму змісті як процесуальні, так і судоустрійні складові. Вчений підкреслює, що серед факторів, які забезпечують доступ громадян до

правосуддя, варто виділяти не тільки порядок розгляду й перегляду спорів у суді, виконання судових рішень, але й устрій судової системи [188, с. 97].

Дуалістичний характер доступності правосуддя відзначає й О.М. Овчаренко. Вчений підкреслює, що термін «доступність» може бути застосовано і для характеристики права як певної системи норм, і щодо окремих інститутів правової системи, яка відбиває рівень суспільної потреби в певному правовому інституті, стан її задоволеності, а також можливості всіх бажаючих вільно й безперешкодно звертатися до останнього. Автор проводить певну аналогію категорії «справедливість» із філософським, теоретичним значенням категорії «доступність» [189, с. 20-23].

В.В. Комаров, у свою чергу, зазначає, що доступність правосуддя стала міжнародним стандартом з огляду на те, що реалізація основних прав людини і громадянина пов'язується із судовими процедурами, які не ускладнювали б, а полегшували судовий захист [190, с. 102]. Ми погоджуємось з думкою авторів про те, що поняття «доступ до правосуддя» має узагальнюючий характер, адже постає перед нами в різних іпостасях: можливість особи на звернення до суду за захистом своїх прав та інтересів, що знаходить свої вираження у праві особи на доступ до правосуддя, відповідні вимоги до системи судоустрою, тобто сукупність необхідних умов, які б сприяли реалізації права на доступ до правосуддя тощо.

Цікавою вважаємо позицію М. Каппеллетті та Б. Гарт, які були засновниками руху «Доступ до правосуддя». Вони стверджували, що ефективний доступ до правосуддя полягає у створенні для сторін умов повної «рівності знярядь», тобто кінцевий результат у справі залежить від юридичних достоїнств позиції тієї чи іншої сторони і не пов'язується з різницями, які є побічними. Також автори виділяють певні процесуальні бар'єри, які ускладнюють доступ до правосуддя. До них належать:

- 1) завищений розмір судових витрат;
- 2) «можливості сторін», які є різними, адже вони залежать від правового статусу особи, яка виступає на боці тієї чи іншої сторони,

матеріальних ресурсів тощо. Тому те, що для однієї сторони є перевагою, для іншої може бути перешкодою. До таких переваг (перешкод) автори відносять: а) фінансові ресурси; б) «компетентність подавати позов», тобто наявність певних знань та психічна готовність звернутися до суду; в) частота зіткнень зі судовою системою, тобто ті особи, які неодноразово зверталися за своїм захистом до суду та брали участь у судовому розгляді справи, мають певний досвід, який дозволяє краще планувати судовий розгляд, використовувати стратегії з прецедентними справами, щоб забезпечити більш сприятливе положення для майбутніх справ тощо;

3) проблеми, які виникають при захисті так званих «розрізнених або фрагментарних» інтересів, серед яких: а) незначна шкода, що спричиняється інтересам окремих індивідуумів, внаслідок чого вони не готові взяти на себе самотійно великий фінансовий тягар складних судових процесів; б) подаючи позов, особи, яким заподіяна шкода, можуть вимагати відшкодування лише своїх власних витрат, а не фактичної шкоди, яка спричинена правопорушенням усім іншим громадянам, які знаходяться в аналогічному становищі; в) особи, які бажають подати позов на захист розрізнених інтересів, можуть бути територіально розкиданими, відчувати недостатність необхідної інформації або бути не в змозі домовитися про загальну стратегію захисту [191, с. 10-20].

З наведеного можемо зробити висновок, що перешкоди доступу до правосуддя, які виділили М. Каппеллетті та Б. Гарт, існують і в українському суспільстві.

Основною причиною «хворобливості» усієї судової системи, на нашу думку, є проблема, яка полягає в доборі кадрів на посаду судді. З приводу цього свою думку висловлюють О.Ю. Резніков та О.І. Вінгловська, які стверджують, що «принцип, який дійшов до нас через тисячоліття і визначає правосуддя проявом вищої справедливості, не є повністю реалізованим в Україні». Вони наголошують на тому, що «верховенство права не повинне ставати верховенством суддів. Суддівський корпус дуже різномірний, і у нас

ще є судді, які не розуміють природу принципу верховенства права. Це недолік, перш за все, вищої юридичної освіти» [192]. Це говорить про некомпетентність суддів, про їх низьку професійну правову свідомість, що, в свою чергу, призводить до неефективності судової системи. Також судівський корпус у загальному в Україні має негативні тенденції та характеризується незаконним отриманням матеріальних благ суддею, невідповідністю морально-етичним принципам поведінки судді, які мітяться в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», Кодексі суддівської етики, Бангалорських принципах поведінки суддів (схвалених резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 2006 року), вчиненням суддею дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності при вирішенні ним справи, а також незалежності та чесності судових органів загалом.

Прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів», на думку О.В. Гончаренка, дозволило на якісно новому рівні нормативно забезпечити діяльність судової системи, врахувати досвід європейських країн, усунути помилки попередніх років. Значною мірою була реформована система добору кадрів, ліквідовані численні кваліфікаційні комісії суддів і утворено єдиний орган – Вищу кваліфікаційну комісію суддів [193], яка здійснює добір кандидатів на посаду судді, вносить рекомендації до Вищої Ради правосуддя про призначення кандидата на посаду судді.

Не вирішеною, на нашу думку, залишається проблема щодо формування складу Вищої ради правосуддя, адже положення Закону України «Про Вищу раду правосуддя» [194] не відповідають засадам Європейської хартії суддів та європейським стандартам.

Згідно з п. 3.1 Європейської хартії суддів «рішення про призначення вибраного кандидата на посаду судді і про направлення його до того або іншого суду приймається незалежним органом, вказаним в пункті 1.3 Хартії, або за його пропозицією або рекомендацією, або з його згоди, або на підставі його висновку». У свою чергу, у п. 1.3 Європейської хартії зазначено, що

«відносно кожного рішення, пов'язаного з підбором, відбором, призначенням, просуванням по службі або закінченням перебування на посаді судді Закон передбачає втручання органу, незалежного від виконавчої і законодавчої влади, в якому не менше половини тих, що беруть участь в засіданні, є суддями, обраними такими ж суддями в порядку, що гарантує найширше представництво суддів» [195]. Основний акцент у цьому положенні необхідно зробити на принципі «незалежності відповідного органу від виконавчої і законодавчої влади». Аналізуючи положення Хартії, можемо зробити висновок, що таким органом в Україні є Вища рада правосуддя.

Необхідно звернути свою увагу на порядок формування складу Вищої ради правосуддя, адже відповідно до ст. 5 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» «Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох - обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох - призначає Президент України, двох - обирає Верховна Рада України, двох - обирає з'їзд адвокатів України, двох - обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох - обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ» [194]. Тобто, виникає така ситуація, що, з одного боку, функції призначення суддів передані спеціальному органу судового управління, а з іншого – спостерігаємо порушення системи «стримувань та противаг» та пряму залежність судової влади від виконавчої та законодавчої чи таких політичних інститутів як Президент України, прокуратура, що призводить до порушення принципу поділу влади на законодавчу виконавчу і судову та фінансової, політичної та іншої залежності суддів, що унеможлиблює дотримання балансу повноважень.

Необхідно враховувати той аспект, що ефективність судової діяльності залежить не лише від суду, адже судова система є відкритою та пов'язана з особами, які звертаються до суду, але й від суб'єктів, які є учасниками. Тому для удосконалення судової системи необхідно враховувати оцінку

ефективності як самої судової системи, так і всього кола суб'єктів, які залучені до судового процесу.

Погоджуємось з думкою Л.М. Москвич, яка стверджує, що судова система життєздатна в тривалій перспективі лише тоді, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей збігаються з вимогами справедливості. Натомість неефективні засоби досягнення цілей правосуддя не можуть забезпечити справедливість і втрачають свою легітимність [196, с. 48]. Тобто, основоположними у здійсненні правосуддя є норми моралі та справедливості як найвищої правової цінності, і всі засоби досягнення цілей правосуддя не тільки повинні бути ефективними, а й мають відповідати нормам права як вищого прояву справедливості.

Суттєва проблема, яка, на нашу думку, також впливає на процес впровадження верховенства права в суспільне життя, полягає в несистемному тлумаченні Конституції та законів України, що, в свою чергу, призводить до неоднозначного правозастосування.

Так, М.Д. Савенко констатує, що реалізація норм Конституції та законів України неможлива без їх правильного і чіткого тлумачення. Офіційним інтерпретатором Конституції та законів України на конституційному рівні визначено єдиний орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України [91, с. 9].

Слушною вважаємо думку М.М. Коркунова, який вважає, що «тлумачення роз'яснює смисл окремих юридичних норм. Не з'ясувавши смислу норми, не можна її і застосовувати, тому тлумачення є безумовною необхідною умовою застосування юридичних норм» [197, с. 347].

Конституційний Суд України, як офіційний інтерпретатор Конституції і законів України, повинен забезпечувати і утверджувати принцип верховенства права, бути взірцем, певною мірою еталоном додержання цього принципу при вирішенні як питань внутрішньої роботи, так і в конституційному правосудді, не допускати подвійних стандартів у його застосуванні. Адже якщо він не дотримуватиметься принципу верховенства

права, то рішення КСУ, в яких розкривається поняття і зміст самого принципу і його складових, також не сприйматимуться [91, с. 11].

Конституційний Суд України у процесі інтерпретації нормативних положень, які встановлюють повноваження органів державної влади, повинен дотримуватись принципу самообмеження органів влади і надавати їм буквальне тлумачення або обмежувальне. Але, на жаль, цього правила Конституційний Суд не завжди дотримується.

Можемо навести приклад стосовно Рішення Конституційного Суду України від 09 червня 1998 року № 8-рп/98, де він надав буквальне тлумачення ст. 159 Конституції України і перебрав на себе повноваження законодавчого органу, встановивши певні процесуальні норми щодо необхідності надання повторного висновку у разі внесення змін до законопроекту про зміни до Основного Закону України після попереднього висновку, та визначив форму і суб'єкта звернення з цих питань до органу конституційної юрисдикції [198].

Отже, можемо зробити висновок, що принцип верховенства права, який є проявом справедливості, не в повній мірі реалізований в Україні, адже, як ми вже згадували на початку нашого дослідження, порушення прав людини – це не єдина проблема, яка існує в Україні та потребує ефективного вирішення шляхом впровадження дієвих реформ, таких, які матимуть реальні перспективи та достатню матеріальну і правову основу. До таких проблем можемо віднести і відсутність інституційних механізмів забезпечення верховенства права, неналежне забезпечення принципу доступності правосуддя, відсутність права громадян на звернення зі скаргою до Конституційного Суду України на закони, які звужують їх конституційні права чи не відповідають Конституції України, здійснення парламентом і урядом функцій і повноважень, не передбачених Конституцією України тощо. Тому втілення принципу верховенства права повинно бути спільною турботою усіх гілок державної влади під впливом та контролем глави

держави як конституційного гаранта додержання прав та свобод людини і громадянина.

3.2 Шляхи удосконалення забезпечення верховенства права в Україні

Сучасний стан нормативного закріплення принципу верховенства права у чинному законодавстві України характеризується недостатньою конкретизацією змісту означеного принципу та основних ознак (критеріїв) його належного дотримання як органами публічної (державної та самоврядної) влади, так і громадянами. Необхідність оновлення існуючої системи законодавства України з урахуванням європейських принципів та стандартів визнається багатьма вітчизняними вченими та дослідниками [199].

Потреба забезпечення верховенства права полягає у відстороненні від традиційного для нашої культури державного монополізму на право та має стати вирішальним фактором і плацдармом діяльності органів державної влади.

Забезпечення З.Д. Чуйко розуміє як створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; захист, охорона кого-, що-небудь [200, с. 85]. Отже, забезпечення верховенства права полягає в створенні державою надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення принципу. Для цього органи державної влади розробляють різні програми, рекомендації та плани дій з метою удосконалення правового становища в державі та підтримання верховенства права.

У попередньому підрозділі нашої дисертаційної роботи були досліджені проблеми, що виникають у процесі реалізації принципу верховенства права, які полягають, перш за все, в нерозумінні змісту

принципу верховенства права, ототожнення його з принципом верховенства закону, застосування на практиці законів, які відірвані від природних прав і свобод людини та порушують їх, відсутність закріплення відповідних прав у законах чи підзаконних нормативно-правових актах та механізмів їх реалізації.

Н.Д. Жильнікова, у свою чергу, виокремлює ще одну актуальну проблему, яка впливає на стан верховенства права в державі – проблему ефективного використання потенціалу Конституції для державотворчого процесу, втілення її приписів у реальне життя, визначення чинників, які негативно впливають на реалізацію конституційних норм. Конституційні норми втілюються в Конституції України здебільшого у вигляді норм-засад і є нормами узагальненого порядку (право на працю, на відпочинок, оплату праці тощо). Вони деталізуються у поточному галузевому законодавстві, саме це дає можливість створити ефективний механізм реалізації функцій держави, захисту відповідних прав людини і громадянина. Формальна визначеність засад Конституції України має суттєве значення для розкриття регулятивного потенціалу Основного Закону, адже вони загальнообов'язкові на всій території держави. На їхній основі приймаються всі інші підзаконні акти, які мають відповідати і не суперечити Конституції [146, с. 55].

Для вирішення проблем забезпечення верховенства права у правовій системі України необхідні дієві механізми їх подолання, тому метою нашого дослідження є визначення основних напрямків, шляхів забезпечення верховенства права як конституційного принципу.

Вважаємо доцільним детальніше дослідити План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, погоджений Комітетом з питань співробітництва між Україною та ЄС у грудні 2001 року, та План дій «Україна – Європейський Союз», погоджений Радою з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом у лютому 2005 року. Особливість цих документів полягає у тому, що в них значну увагу приділено питанню верховенства права в Україні та визначено ті сфери та

напрями діяльності, де поточна ситуація з дотриманням принципу верховенства права вимагає покращення.

У Плані дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ однією зі сфер співробітництва між Україною та ЄС визначено співробітництво з метою посилення ролі судової влади, верховенства закону та покращення управління. Для досягнення цієї мети сторони визначили спільні заходи та напрями їх співпраці, до яких належать:

- підтримка зусиль України щодо встановлення на конституційних засадах незалежної, компетентної та неупередженої судової влади, забезпеченої необхідними процедурними механізмами та гарантіями для виконання своєї ролі;

- забезпечення освіти українських суддів з наголосом на права людини, захист особистих даних, цивільне право, організацію та адміністрацію правосуддя, міжнародне право;

- підтримка українських реформ судів загальної юрисдикції, адміністративного судочинства та пенітенціарної системи відповідно до Конституції України та нового законодавства про судочинство;

- створення національних баз даних найважливіших судових рішень у справах про кримінальні злочини та у справах з процедурних питань;

- здійснення боротьби з корупцією та її попередження шляхом зменшення впливу факторів, які заохочують корупцію та роблять її можливою;

- популяризація принципів кращого управління шляхом внесення змін та доповнень до законодавчої процедури з метою зробити її більш ефективною, сучасною та відповідною європейським стандартам, а також посилення ролі державних інституцій, зміцнення міжгалузевого співробітництва та обміну даними;

- здійснення реформи громадських служб з метою використання більш комплексних, адекватних та сучасних підходів;

- забезпечення доступу до законодавчої бази та рішень судів вищих інстанцій;
- здійснення координованої боротьби проти корупції, в тому числі карними заходами, та діяльності, пов'язаної з корупцією;
- сприяння співробітництву з громадянським суспільством для забезпечення ефективності заходів проти корупції;
- створення інституту Омбудсмену або незалежного органу з питань запобігання неналежного управління та корупції в органах державної влади [201].

Але з подальшим розвитком громадянського суспільства та державності вищенаведені напрями не були належним чином реалізовані, тому виникала необхідність в ухваленні ще одного документа – Плану дій «Україна – Європейський Союз». У цьому Плані конкретно деталізовано та передбачено заходи, основне завданням яких полягає у підтриманні демократії, верховенства права, забезпечення прав людини та основних свобод. До них відносяться такі:

- посилення стабільності та ефективності інституцій, що забезпечують демократію та верховенство права;
- подальше проведення судової та правової реформ для забезпечення незалежності судової влади та зміцнення її адміністративної дієздатності, а також забезпечення неупередженості та ефективності прокуратури;
- забезпечення ефективної боротьби з корупцією;
- забезпечення поваги до прав людини та основних свобод у відповідності до міжнародних та європейських стандартів;
- забезпечення розвитку громадянського суспільства;
- забезпечення поваги до свободи засобів масової інформації та свободи висловлювань;
- забезпечення поваги до прав осіб, які належать до національних меншин;
- забезпечення рівноправності;

- забезпечення поваги до прав дитини;
- забезпечення поваги до прав профспілок та основних стандартів праці;
- забезпечення міжнародного правосуддя [202].

Вважаємо, що важливим для нашого дослідження є використання статистичних даних, які визначають стан верховенства права в нашій державі. Так, відповідно до Індексу верховенства права за 2012 рік, який був оголошений у Вашингтоні, Україна посіла 87-ме місце з 97-ми країн світу. Цей індекс оцінює країни за різними показниками у восьми сферах на стан верховенства права. Серед них виділяють такі: межі повноважень центральної влади, корупцію, безпеку, фундаментальні права, відкритість уряду, регуляторне середовище, цивільну і кримінальну юстицію. У доповіді щодо України наголошується на тому, що «урядові установи неефективні в дотриманні виконання законів, а суди, хоча і доступні, – неефективні й корумповані. З іншого боку, країна отримує досить високу оцінку в захисті базових громадянських свобод, таких як свобода релігії, і є відносно безпечною в плані злочинів. Права власності – слабкі». Тобто, це говорить про низький рівень реалізації верховенства права в нашій державі, про недоліки, які існують у здійсненні своїх функцій органами державної влади.

Деякі з науковців подовжують вважати верховенство права політичною декларацією, непрацюючою доктринальною абстракцією тощо. Інколи необхідність запровадження в Україні принципу верховенства права піддається сумніву через нерозвинутість і несталість у ній демократії [203].

Слушною вважаємо думку О.В. Петришина, який стверджує, що запровадження принципу верховенства права пов'язано з наступним:

по-перше, поглибленням усталеного для вітчизняного правознавства принципу законності шляхом адаптації до його змісту фундаментальних правових чинників – конституційних норм та принципів Основного Закону, міжнародних стандартів прав і свобод людини;

по-друге, визнанням поряд з визначенням закону основною формою права необхідності використання потенціалу інших джерел права. До цього спонукають прийняті нещодавно нові галузеві кодекси, діяльність вітчизняних та міжнародних судових органів, активізація методологічних правових пошуків в Україні. Така констатація покликана насамперед розширити межі соціально-культурного простору правового регулювання і уможлиблює, зокрема, функціонування таких специфічних інститутів здійснення судочинства, як мирові судді та суд присяжних;

по-третє, особливим статусом судової влади як професійного та колегіального арбітра з питань права, уповноваженого приймати остаточні правові рішення насамперед щодо захисту прав і свобод людини. Адже згідно з одним із класичних постулатів юриспруденції правом може вважатися лише те, що може бути захищено у суді. Тому верховенство права покликано бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, а й ухвалення судових рішень, який засвідчує неупередженість правосуддя й намагання суддів забезпечити справедливість ухваленням відповідного рішення [204, с. 35].

Тому, для того щоб змінити кризову ситуацію в Україні та зміцнити демократію, правову систему України, необхідно визначити основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні, кожен з яких містить ряд заходів, які повинні здійснюватись органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадянами для досягнення того рівня верховенства права, який необхідний для повноцінного існування демократичної правової держави, громадянського суспільства. До них належать такі:

- 1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для забезпечення однакового його розуміння та застосування не тільки на конституційному рівні, але й у законодавстві інших галузей;

2) забезпечення конституційної законності, під якою М.А. Свистунова розуміє додержання Конституції всіма державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами та громадянами [205, с. 64]. У свою чергу, Ю.П. Єрмоєнко стверджує, що конституційна законність є суспільно-правовим явищем, якому притаманні самостійні ознаки. Автор стверджує, що конституційна законність завжди знаходить свій прояв у суб'єктів конституційних правовідносин [206, с. 37].

Цікавим, на нашу думку, є твердження В.Ф. Мелашенка, який визначає конституційну законність як інститут конституційного оформлення народовладдя [207, с. 27]. Отже, на основі викладеного, можемо зробити висновок, що чіткого визначення конституційної законності не існує, адже всі автори трактують це поняття по-своєму, тому воно потребує уточнення. Таким чином, конституційну законність можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає у неухильному дотриманні ними норм Конституції України. Тобто, це означає, що прийняття, реалізація та застосування норм права повинно відбуватись тільки на основі Конституції України як Основного Закону держави, який має найвищу юридичну силу.

Аналізуючи зміст Конституції України, необхідно звернути увагу на її окремі положення, які уособлюють конституційну законність. До них можемо віднести ст. 8 Конституції, до змісту якої в процесі нашого дослідження ми неодноразово звертались. У ній проголошується верховенство права та вказано, що норми Конституції є нормами прямої дії, всі нормативно-правові акти повинні відповідати Основному Закону, в іншому випадку вони будуть визнані неконституційними. Так, Конституція знаходиться в центрі всього правового поля держави, тому принцип верховенства права реалізується через її верховенство та верховенство закону.

Нормативну основу конституційної законності також становлять положення статей 6, 19, 68, 129 Конституції України та інших, які містять норми, спрямовані на її утвердження та забезпечення. Передбачено, що усі органи законодавчої, виконавчої, судової влади повинні здійснювати свої повноваження в межах та у спосіб, визначений Конституцією та законами України, закріплено обов'язок неухильного дотримання норм Конституції та законів України, та не посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей, вказано на заборону примусового виконання дій, які не передбачені законодавством, визначено, що основним принципом судочинства є законність. Але основною нормою, на нашу думку, яка в комплексі визначає конституційний лад нашої держави є ст. 1 Конституції України, яка проголошує, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». З огляду на це, необхідно зазначити, що терміни «конституційна», «правова» близькі за своїм змістовим наповненням до слова «законний», тому однією з основних засад правової держави є дотримання вимог конституційної законності, а отже, й принципу верховенства права, який може бути запроваджений у практичну діяльність тільки через прийняття Конституції та конституційних законів, форма та зміст яких повинні відповідати нормам права, тобто мати правовий характер;

3) забезпечення доступу до правосуддя (зменшення судових витрат, забезпечення можливості кожної особи звернутись за допомогою до адвоката (надання якісної безоплатної правової допомоги за рахунок держаних коштів), що в Україні на сьогоднішній день є проблемою, адже адвокати не зацікавлені витратити свій час, так як стимул до праці (гонорар) занадто низький, тому і рівень безоплатної правової допомоги є незадовільним); перегляд строків розгляду справ (визначення максимальних строків, наприклад, в цивільному законодавстві досить часто зустрічається таке поняття як «розумний строк», воно є оціночним, а також невизначеним, що дає привід судам затягувати процес), виникають випадки, коли вирішення справи обліковується не тільки місяцями, а й роками.

Ми вважаємо доцільним навести за аналогією Конвенцію ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 25.06.1998 [208], яка містить окрему статтю 9 «Доступ до правосуддя», де визначено гарантії швидкої процедури розгляду справи у судовому порядку, яка не потребує оплати або передбачає мінімальні тарифи, також наголошено на використанні адекватних та ефективних засобів правового захисту, які повинні бути справедливими, неупередженими та своєчасними;

4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом. На сьогоднішній день судова влада не викликає у громадян повної довіри та гарантованості забезпечення прав особи, яка звертається за захистом. Адже наявність корумпованості, зовнішнього тиску на суддів, затягування процесу, несправедливість судочинства та низькі показники моральної та правової культури представників Феміди впливають на зовнішній імідж суду. Велика кількість прийняття незаконних, несправедливих рішень підриває авторитет судової влади. Все це говорить про низький рівень верховенства права;

5) забезпечення ефективної процедури підбору кандидатів на посаду судді. Обрання кандидата на посаду судді суттєво залежить від посадових осіб виконавчої та судової влади. Так, наприклад, остаточне рішення про призначення на посаду судді відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 70 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [183] затверджується указом Президента України за поданням Вищої ради правосуддя. Підготовка і попередній розгляд питання про обрання і звільнення Верховною Радою України членів Вищої ради правосуддя здійснюється в комітетах відповідно до предметів їх відання у порядку, встановленому законом та Регламентом Верховної Ради України [209].

б) передбачення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання

своїх повноваження з метою досягнення корисливих цілей, за поведінку, яка дискредитує статус судді.

З іншої сторони, судді, на нашу думку, є недостатньо захищеними від необґрунтованого кримінального переслідування, тому необхідно розробити ефективний механізм для уникнення спроб впливу на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу;

7) подолання корупції. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» під корупцією слід розуміти використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [210]. Корупція – це не лише певні діяння, а й система негативних поглядів, переконань, установок, способів мислення [211, с. 6].

В свою чергу, С.В. Степашин відзначає, що «корупція – не просто хабарі, не просто зловживання службовим становищем, не просто завуальовані види підкупу чиновників. Це хвороба більш глибока, яка має у своїй основі психологічну установку використовувати державну службу як невичерпне джерело для досягнення корисливої мети» [212, с. 2]. Тобто, можемо зауважити на тому, що корупція має психологічний аспект, адже посадову особу, яка характеризується низьким рівнем правової свідомості (правовий нігілізм), відсутністю чіткої ідеології державної служби, ігноруванням моральних принципів тощо легше схилити до вчинення корупційних діянь. Тому необхідно вживати усіх заходів для розвитку правової свідомості у суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства в цілому.

Ми погоджуємось із твердженням В.М. Щегорцової з приводу того, що «необхідність невідкладного подолання корупції обумовлюється тим, що вона за ефектом ланцюгової реакції призводить до низки інших системних проблем: загрожує верховенству права, моралі суспільства, стабільності демократичних процесів, підриває основи державного управління, порушує принципи рівності та соціальної справедливості, породжує латентну монополізацію ринку й підриває правові основи вільної, добросовісної конкуренції, призводить до перекосів в оптимальному поєднанні методів адміністративного регулювання й ринкового саморегулювання на всіх рівнях влади та управління» [213, с. 441].

Для подолання корупції органами державної влади приймаються стратегічні документи, які містять відповідні напрямки, заходи боротьби з корупційними правопорушеннями. До таких документів належить і Указ Президента України «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки», відповідно до якого реформування вітчизняного антикорупційного законодавства є ще не завершеним. Законодавчого врегулювання потребують такі питання:

- 1) упорядкування адміністративних процедур і надання адміністративних та інших публічних послуг;
- 2) притягнення до відповідальності юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень;
- 3) удосконалення інституту конфіскації;
- 4) притягнення до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень осіб, які користуються недоторканністю.

За результатами проведених досліджень, у тому числі соціологічних, виявлено такі основні причини виникнення і поширення корупції в Україні:

- недостатній рівень доброчесності окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- недосконалість адміністративних процедур (їх відсутність або нечіткість);

- наявність у органів державної влади та осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, широкого спектра дискреційних повноважень;
- невідповідність рівня оплати праці осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, обсягу їх повноважень;
- несприятливий режим підприємницької діяльності та наявність економічних пільг для певних категорій підприємців;
- низька ефективність заходів, що вживаються правоохоронними органами, органами прокуратури та судами, щодо притягнення винних у вчиненні корупційних правопорушень до відповідальності;
- толерантність та відсутність критичного ставлення суспільства до проявів корупції;
- сприйняття населенням корупції як одного із засобів досягнення бажаного результату [214].

До інших національних нормативно-правових актів, які сприяють боротьбі з корупцією належать: Закон України «Про державну службу» [215], Закон України «Про запобігання корупції» [210], Указ Президента України «Про порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування» від 25.01.2012 № 33/2012 [216], Указ Президента України «Про Раду з питань забезпечення реалізації в Україні Порогової програми Корпорації «Виклики тисячоліття» щодо зниження рівня корупції» [217], Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21.04.2008 «Про заходи щодо реалізації національної антикорупційної стратегії та інституційного забезпечення цілісної антикорупційної політики» [218], Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2008 року «Про стан протидії корупції в Україні», Указ Президента України «Про утворення Національного антикорупційного комітету» від 26.02.10 № 275, Указ Призидента України «Питання Національного антикорупційного комітету» від 26.03.10 № 454.

Важливу роль у боротьбі з корупцією відіграють міжнародно-правові документи, які ратифіковані Верховною Радою України, серед них необхідно виокремити: Конвенцію Організації Об'єднаних Націй від 31.10.2003 проти корупції, Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 № ETS173, Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією. Значна кількість нормативних документів, що збільшується з кожним роком, приймається з метою допомоги у боротьбі з корупцією та зниження її рівня, але сучасний стан корумпованості погіршується та зростає особливо у відносинах влади.

Ми зазначили основні напрямки забезпечення верховенства права, але це не вичерпний перелік, так як принцип верховенства права є базовим для усіх суспільних відносин і у взаємовідносинах із владою та між самими громадянами. Тому широкий спектр проблем верховенства права, які існують в нашій державі, та відповідно заходи та шляхи їх подолання є окремим предметом дослідження. Це говорить про те, що обсяг недоліків у правовій системі України настільки великий, що неможливо викласти його в межах одного дисертаційного дослідження.

Таким чином, для забезпечення верховенства права в Україні як конституційного принципу необхідно не тільки декларативно прийняти ряд програм розвитку, але й здійснити відповідні активні дії стосовно досягнення зазначеної мети програми та виконання завдань, які ставляться перед уповноваженими на те органами.

3.3 Проблеми взаємодії верховенства права з верховенством закону в контексті реалізації ідеї правової держави

Одним з найважливіших принципів правової держави є верховенство справедливих законів, тобто законів, що відображають і захищають природні права та свободи особистості, об'єктивні потреби суспільних відносин у відповідному правовому регулюванні. Необхідною умовою реалізації цього

принципу є оптимальне поєднання, а також глибоке і всебічне наукове обґрунтування механізму взаємодії верховенства права і верховенства закону. При цьому дослідження механізму взаємодії права і закону актуально не тільки в теоретичному, але і в практичному аспекті [219, с. 3]. Таким чином, незважаючи на очевидну наукову актуальність і практичну значимість розгляду процесу взаємодії верховенства права і верховенства закону в контексті реалізації ідеї правової держави, дана проблема розроблена ще не в достатній мірі, що зумовлює своєчасність та новизну нашого дослідження.

Співвідношення права і закону – центральна проблема правознавства та праворозуміння. Збігаються право і закон чи ні, чи можна зводити право до законів та інших нормативних актів чи ні – ці проблеми завжди були в центрі уваги юридичної науки і практики. Перш за все, слід відзначити, що одним із вирішальних факторів, від якого залежить вироблення ефективного механізму взаємодії права і закону, є цілком послідовний методологічний підхід до визначення вказаного правового явища. Так, в термін «право», за словами М.О. Теплока, потрібно вкладати таке значення, яке охоплює не якусь окрему частину чи сторону права або окреме його визначення («об'єктивне право», «суб'єктивне право», «позитивне право», «природне право» тощо), а значення його, яке включає усі ці визначення разом, його філософсько-правове значення [220, с. 188]. У такому сенсі право має розглядатися не як одна з підсистем у суспільній системі вищого порядку, а саме як специфічний регулятор суспільних відносин у системі управління державно організованим суспільством.

З нормативної точки зору, право являє собою:

- 1) юридичну категорію, що має самостійне значення;
- 2) систему правил поведінки, що встановлюється виключно державою чи за її уповноваженням іншими суб'єктами;
- 3) формально визначену категорію, що існує у вигляді юридичних документів, що мають ієрархічне підпорядкування за певною юридичною силою;

4) засіб державно-владного впливу на суспільство з метою охорони та гарантування процесу управління [221, с. 31].

Продовжуючи наукову думку, варто зазначити міркування П.О. Недбайла, за словами якого юридична наука дійсно виокремлює право із цілісної системи суспільних явищ, проте досліджує лише внутрішні закономірності цього явища. При цьому останні розглядаються у зв'язку з економікою, державою, політикою, національними відносинами, мораллю та іншими соціальними явищами, проте лише у площині співвідношення права з ними. Тобто зовнішні зв'язки права з іншими соціальними явищами входять в поняття їх внутрішніх закономірностей. Економічні та інші суспільні відносини, які не становлять об'єкт юридичної науки, вивчаються ним у тій мірі, в якій це необхідно для вивчення соціальної природи, призначення і функціонування права і закону [222, с. 13]. У даному випадку вчений під правом мав на увазі чинне право – закони і підзаконні нормативні акти, явища, похідні від держави. Але сьогодні добре відомо, що держава як форма органу управління суспільством з'являється лише на певному етапі соціального розвитку, який відбувався за допомогою інших соціальних норм, не будучи продуктом законодавчої діяльності держави.

Так, слушною вважаємо думку С.П. Погребняка, який стверджує, що зв'язок між державою, суспільством і правом виглядає таким чином: держава отримує від суспільства «генеральну ліцензію» на адміністрування правової системи, а відповідні «ліцензійні умови» на правотворчість і судочинство забороняють державі самостійне встановлення, перегляд та скасування фундаментальних принципів права й основоположних прав людини, ігнорування нормативів, що складаються внаслідок постійного повторення суспільних відносин [223, с. 26].

У свою чергу, у контексті даної проблеми під «законом» слід розуміти не закон у конкретному розумінні (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а всі офіційні джерела юридичних норм (закони, укази, постанови, юридичні прецеденти, санкціоновані звичаї тощо). Концепцій,

пов'язаних з розрізненням права і закону, існує безліч. Однак можна позначити два принципових підходи:

1) право є витвір державної влади та правом слід вважати всі офіційні джерела норм незалежно від їх змісту;

2) закон, навіть прийнятий належним суб'єктом та в належній процедурній формі, може не мати правового змісту, бути неправовим законом і виражати політичне свавілля [224, с. 13].

Перший підхід широко розглядався в працях теоретика права Г.Ф. Шершеневича, який вважав державну владу джерелом усіх норм права. У свою чергу, В.С. Нерсесянц є прихильником того, що правом можна вважати тільки правовий закон. Норми чинного законодавства («позитивного права»), на думку вченого, є власне правовими лише в тій мірі, скільки в них нормативно виражений і діє принцип формальної рівності і формальної свободи індивідів. У вирішенні цієї складної проблеми потрібно виходити, з одного боку, із загального співвідношення права і держави, а з іншого – із загальнофілософських закономірностей зв'язку форми і змісту [225, с. 117].

Суттєве значення має те, що кожний історичний владно-політичний режим по-своєму вирішував зазначену проблему, спираючись на панівні у суспільстві соціальні цінності, зумовлені в основному загальними інтересами владарюючих у конкретний час соціальних сил [66, с. 8]. Усі міркування правознавців з приводу співвідношення категорій «право» і «закон» коливалися в досить широких межах. Використовуючи різні способи і засоби, вчені приходили до різностороннього пізнання цих правових явищ. Одні науковці їх ототожнювали, інші – розмежовували, а дехто висловлював припущення, що право індивіда взагалі недоречно виражати у формі закону, оскільки природа цієї форми недосконала.

Прихильники позитивістського підходу, розглядаючи право як систему норм, як його внутрішню структуру, а нормативні акти, насамперед закони, як форми його вираження, як зовнішню структуру, водночас розглядали ці категорії у органічній єдності, невіддільно один від іншого. Наукові

дослідження сфокусувалися на текстах права, на його джерелах. Перевагу віддавали вивченню закону, а юридична наука перетворювалася в догму, в коментування тексту, норми, зв'язок зі соціальними явищами й процесами ігнорувалася [226, с. 15]. Водночас цей підхід, що домінував також у радянський період, обмежувався постановкою і вирішенням проблеми про змістовий критерій справедливості в законі. До того ж, осторонь залишається суб'єкт права як справжній носій належного [227, с. 76]. У всіх цих та багатьох інших випадках обмеження прав та інтересів громадян було очевидним, але все відповідало законодавству. Якщо вважати, що закон і право співпадають, то всі ці порушення слід визнати правовими. Так і було при тоталітарному устрої, при командно-адміністративній системі. Але так не може бути навіть при переході до правової держави. У тому високому розумінні права, яке складає фундамент правової держави, воно не може бути зведене до закону. Право не може бути індиферентним до змісту закону [228, с. 88].

За словами М.І. Палієнка, взаємодія права і закону зводиться до визнання існування факту юридичної обмеженості державної влади. Ця юридична обмеженість правами громадян має бути закріплена на конституційному рівні. Тобто, в державі лише тоді може бути реалізований принцип зв'язаності влади правом, якщо в її Конституції прямо зафіксовано і перелічено права громадян, які не можуть бути порушені державою. Тому утвердження в діючому праві сучасних держав принципів правової конституційної держави є створенням і забезпеченням правового обмеження державної влади, встановлення права, яке тією чи іншою мірою дозволяє обмежити свавілля влади і гарантувати необхідну свободу особистості щодо участі у влаштуванні власного і державного життя [229, с. 298]. Говорячи про становлення держави і права, а також про їх взаємозв'язок, слід пам'ятати, що право формується не лише державою (якби це було так, то тоді насправді не було б жодних підстав доводити принцип правової зв'язаності держави), а й громадянами. А отже, зв'язаними правом є обидва елементи: як громадяни

(піддані), так і сама держава в особі всіх її органів. Тільки врахування цього другого елементу правовідносин дає змогу уникнути тих численних проблем, що постають у разі застосування тих чи інших варіантів моделей самообмеження державної влади правом. Тобто, ставлячи за мету пояснити явище правового обмеження державної влади, ми можемо рухатися двома шляхами. З одного боку, посилатися на факт самообмеження держави, а з іншого – шукати зовнішні чинники обмеження державної влади. Перший шлях має численні вади, основною з яких є ототожнення держави з її правовим ладом, коли держава, якою вона повинна бути в силу права, що визначає її діяльність, ототожнюється з державою, якою вона є в реальності [229, с. 335].

Останнім часом панує думка про відокремлення права від норм закону. Право є природним суспільним явищем, яке виникає одночасно з виникненням суспільства, задовго до появи держави і закону як нормативно-правового акта правотворчого суб'єкта. Як універсальний регулятор суспільних відносин, воно панує над державою [230, с. 127]. Тобто право є нормативно закріпленою справедливістю. Але справа не тільки і не стільки у визначеннях. Дуже важливі практичні наслідки з них. Що змінюється в наших уявленнях про суспільство, що змінюється в суспільній практиці про відокремлення права від норм закону? Перш за все змінюється уявлення, пануюче у нас багато років, про те, що право є засобом проведення політики. Відомі тези, що право – знаряддя держави, засіб проведення політики, засіб управління, містять тільки частину істини. Адже і при командно-адміністративному управлінні право служить знаряддям держави, засобом проведення політики. Більше того, командно-адміністративна система породила і зумовила службову, підлеглу роль права по відношенню до держави. У правовій державі право не ізолюється від закону, від діяльності держави. Разом з тим перехід до такої держави означає, що право, продовжуючи виконувати свою службову роль, вже не обмежується його рамками. А якщо закон не відповідає цим умовам, він не може спиратися на

право [231, с. 137]. Крім того, нормативно-правовий акт завжди опосередковується людською свідомістю законодавця, що не виключає можливість неадекватного законодавчого відображення ідеї права в конкретній нормі позитивного закону. Про це свідчать випадки законодавчої сваволі (видання неправомірних і навіть протиправних законів та підзаконних актів, які дестабілюють природний та еволюціонуючий правопорядок), при якій штучно обмежуються правоздатність і дієздатність правових суб'єктів, вимушених добиватись реалізації своїх природних повсякденних потреб незаконними шляхами [232, с. 47]. Тобто, не у всіх випадках ті явища, які охороняються та захищаються законом, є правовими, так як і не все правове знаходить свою закріплення в нормативно-правових приписах.

Онтологічний аспект розрізнення права та закону (різні його варіанти), дозволяє розкрити об'єктивні сутнісні властивості права, лише наявність яких у законі дає можливість характеризувати його як правове явище, тобто як явище, що відповідає сутності права, як зовнішній прояв і реалізація правової сутності [233, с. 7]. По суті, мова йде про правовий закон як основний регулюючий засіб правової держави, яка має ґрунтуватися на праві і діяти у межах права. Другий гносеологічний момент полягає в тому, що право наповнюється реальним змістом, якщо воно розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим більше її знаряддя, а як соціальний феномен, який має глибоке коріння в культурі світовій і національній, духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності; як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями як справедливість, свобода, рівність, гуманізм [234, с. 297]. З легістської точки зору, право – це укупність законодавчо закріплених норм, тобто владних приписів держави. Відповідно до юридичного типу праворозуміння, правом є складне соціальне явище (особливий соціальний регулятор), що має власну об'єктивну природу, яка залежить від волі чи свавілля законовстановлюючої (державної) влади [235,

с. 7]. Звідси випливає, що за допомогою примусу (примусової санкції) офіційна влада може неправовим чи будь-яким соціальним нормам на свій розсуд надавати правового значення. За допомогою примусу (наказу влади) вирішуються завдання не лише суб'єктивного характеру (формулювання норм законодавства), а і об'єктивного (формування самого права), а також власне наукового профілю (встановлення і з'ясування специфіки права, його відмінностей від інших соціальних норм тощо) [236, с. 54]. Таким чином, легістський тип праворозуміння базується на ототожненні права і закону. Погоджуємось з думкою В.Г. Градової, яка зауважує на тому, що верховенство права як ідея, принцип та доктрина має сенс лише в контексті природно-правової доктрини, яка розмежовує право та закон. Верховенство права неможливо адекватно прочитати та дослідити з позицій легістського підходу, чи так званого «змішаного світогляду», що називається, як правило, інтегративним підходом. З позицій природно-правового підходу, право і закон нетотожні, право як міра справедливості та рівності, що зумовлена природою людини, є первинним стосовно закону як штучного утворення. Саме природне право виступає в якості основи та критерію розмежування належного і неналежного по самій своїй природі, а не в силу волеустановленого людьми припису [237, с. 14].

У свою чергу, як вважає В.М. Дубінчак, справедливою є лібертарно-юридична теорія розрізнення права і закону, яка націлена як проти легізму, юридичного позитивізму, так і проти змішування права з мораллю та іншими видами неправових соціальних норм. Необхідно пам'ятати, що формальна рівність, свобода і справедливість – це згідно з лібертарним праворозумінням об'єктивні, сутнісні властивості саме права, а не моралі, релігії. Це особливо важливо підкреслити, тому що як легізм, з одного боку, так і юснатуралізм та інші моральні і релігійні вчення про право, з іншого боку, ігнорують правову природу вказаних сутнісних властивостей права, наприклад, вважають вимоги справедливості, свободи, рівності такими, що мають моральний,

релігійний характер [238, с. 11]. З висловленим твердженням ми також погоджуємося.

Слушною вважаємо думку Т.Я. Багрія з приводу того, що для розуміння первинності та визначальності принципу верховенства права стосовно принципу законності, важливо зрозуміти сутність права як загальнолюдського, наднаціонального явища. Право первинне і визначальне, закон похідний, вторинний стосовно права. Закон має свої витoki у волі та авторитеті законодавця, а право виринає з природного порядку речей. Отже, принцип верховенства права є первинним і визначальним стосовно принципу законності, який є вторинним, похідним від принципу верховенства права, але лише у випадку правової законності. Саме як принцип правової законності він відповідає демократичним цінностям і є складовою принципу верховенства права. Принцип правозаконності не може бути тотожним з принципом верховенства права, оскільки право ширше за обсягом від закону. Принцип верховенства права та принцип законності співвідносяться також як загальне та одиничне [239, с. 14].

Н.М. Оніщенко та Є.Р. Сушко стверджують, що для детального аналізу співвідношення верховенства права та верховенства закону слід розглянути питання основних шляхів прояву права у національній правовій системі. Можна припустити, що верховенство права може проявлятися у національній правовій системі, зокрема такими основними шляхами: 1) через верховенство закону, який відповідає вимогам природного права (тобто верховенство права проявляється через верховенство правового закону). У таких ситуаціях верховенство права опосередковується через дію верховенства закону; 2) через «коректувальну» правотворчу та правотлумачну практику, в результаті якої позитивне право, що не відповідає вимогам природного права, корегується компетентними державними органами (наприклад, певний акт законодавства з метою забезпечення його відповідності верховенству права скасовується, змінюється, доповнюється; пропонується адекватне офіційне тлумачення цього акта). В зазначених випадках верховенство права

підпорядковує собі дію верховенства закону; 3) через належну правозастосовну діяльність, яка здійснюється відповідно до вимог саме природного права, за умови, що позитивне право не пропонує однозначного вирішення правової ситуації. Такий прояв верховенства права може мати місце в силу, зокрема, наступних обставин: а) абстрактності юридичної норми, що підлягає застосуванню; б) прогалини у правовому регулюванні, що породжує потребу застосування аналогії права чи закону; в) відносній визначеності санкції юридичної норми; г) колізії юридичних приписів. Якраз остання обставина набуває сьогодні особливого значення, якщо взяти до уваги той факт, що відповідно до чинного законодавства України рішення Європейського суду з прав людини визнаються тепер теж (як і акт законодавства) джерелом позитивного права [240, с. 86].

Двоєдина мета концепції розрізнення і співвідношення верховенства права і верховенства закону полягає в досягненні такого стану і результату, при якому тільки праву надавалась би законна (офіційно-владна, загальнообов'язкова) сила і разом з тим закон (і всі інші загальнообов'язкові норми й акти) був би завжди і тільки правовим.

У випадку з правовим законом до зазначених об'єктивних за своєю природою і загальнозначущих цінностей права додається його нова характеристика – офіційна загальнообов'язковість, що має істотне значення для здійснення функцій права як регулятора суспільних відносин і для захисту правопорядку. Але при цьому слід мати на увазі, що офіційно-владна загальнообов'язковість права – наслідок його об'єктивної цінності, а не навпаки. Сама по собі офіційна загальнообов'язковість (і пов'язаний з нею примус) ні права, ні правових цінностей не породжує. Своїм загальним масштабом і в рівній мірі право відображає, вимірює, «відміряє» і оформляє саме свободу в людських взаєминах, свободу індивіда. Дозволи і заборони права якраз і являють собою нормативну структуру й оформленість свободи в суспільному бутті людей, межі досягнутої свободи, межу між волею і несвободою на відповідному ступені історичного прогресу [241, с. 16].

Закон може бути двох видів: правовий і неправовий. Однак постає закономірне питання: «У чому полягає їх відмінність?» Правовий закон відповідає вимогам права, втілює справедливість. Наприклад, на переконання Я.В. Гайворонської та Т.М. Самусенка, до характерних ознак правового закону слід віднести:

– по-перше, правовий закон є виразом та закріпленням об'єктивованої у праві міри свободи людей;

– по-друге, правовий закон втілює у собі принципи формальної правової рівності і має загальний характер справедливості, тобто його вимоги однаково стосуються як громадян, так і держави;

– по-третє, правовий закон завжди враховує інтереси тих, хто знаходиться за межами правової рівності (люди похилого віку, недієздатні особи, безробітні і т. д.);

– по-четверте, правовий закон є необхідною складовою частиною реальних правовідносин, що виникають у суспільстві (у цьому сенсі законодавець не створює змісту права, а лише формулює його у нормах, відображаючи тим самим об'єктивні потреби суспільного розвитку);

– по-п'яте, правовий закон завжди є антитезою свавілля [242, с. 67].

На думку О.Ф. Скакун, будь-який закон – правовий чи неправовий – належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах із демократичним режимом (а такою є Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України). Оцінка закону як правового та ставлення до нього значною мірою залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право та справедливість. Відмінності правових і неправових законів мають практичний результат — створення механізму контролю за змістом законів, їх відповідністю вихідним людським цінностям. За допомогою такого механізму скасовується закон, визнаний неправовим. У більшості розвинутих демократичних країн такий механізм існує. Він іменується конституційним контролем. В Україні його здійснює

Конституційний Суд, України котрий згідно зі ст. 147 Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції [1]. З даного положення можемо зробити висновок, що Конституційний суд України, на відміну від попередньої редакції статті Конституції від 02.03.2014 року уповноважений здійснювати повноваження щодо тлумачення лише Конституції України, проте тлумачення законів Конституційним Судом було виключено на підставі Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII. Також цим же Законом передбачено, що окрім повноважень тлумачення Конституції України та вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Конституційний Суд України наділений щодо здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Провідний принцип конституційного контролю виражається в наступному: Конституція країни втілює прийняті в цій країні уявлення про права людини, про справедливість, рівність, свободу, про механізм управління та здійснення державної влади. Таким чином, визнається, що Конституція – це основний правовий закон, а всі інші закони можуть бути перевірені на відповідність Конституції або, що те ж саме, на відповідність праву. Якщо закон не відповідає Конституції, він вважається неправовим і скасовується [4, с. 230].

Досліджуючи співвідношення правового та не правового закону, А.В. Грищенко пише: «Яким би не був підхід до права, потрібно визнати, що будь-який закон, кожний, належним чином прийнятий нормативно-правовий акт, незалежно від його змісту, підлягає виконанню. Закон, що відповідає інтересам людей, є для них правовим. Якщо закон відповідає інтересам

більшості людей у суспільстві, то він правовий для суспільства в цілому на даному етапі його розвитку. У цьому розумінні правовий характер закону тотожний його легітимності. Один і той самий закон може бути правовим і неправовим на різних етапах розвитку суспільства». При цьому, за словами вченої, критеріїв правового чи не правового характеру закону багато:

- вираження в ньому суверенної волі народу;
- відношення до нього суспільної думки з точки зору забезпечення соціальних, політичних, культурних інтересів;
- рівень впливу на загальну і правову культуру суспільства;
- соціальна цінність закону. Але головним, що дозволяє безпомилково відрізнити правовий закон від неправового є те, що правовий закон є джерелом та формою права, яке виходить з пріоритету інтересів особистості, як вищої соціальної цінності, забезпечує їх реалізацію та захищає права і свободи людини, її честь та гідність [243, с. 33-34].

Таким чином, розуміння права, хоча і включає розмежування права і закону, не дає однозначної оцінки правової природи закону, але визначає фактори такої оцінки. Якщо право – засіб суспільного компромісу, то чим більше людей задоволено змістом закону (компроміс), тим більше підстав вважати такий закон правовим. Оцінка закону як правового і відношення до нього в значній мірі залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право і справедливість.

Висновки до розділу 3

1. Однією з основних проблем запровадження в Україні принципу верховенства права є його недостатня регламентація в нормативно-правових актах та конкретизація в чинному законодавстві. Здебільшого в нормативно-правових актах йде посилення не на принцип верховенства права, а на принцип законності. Це пояснюється намаганням вітчизняних вчених не

відходити від радянського стереотипу і бажанням звести принцип верховенства права до принципу законності, що є неприпустимим, адже ні в якому разі не можна ототожнювати принцип законності та принцип верховенства права, тому що не завжди норми, умови, вимоги відповідають правовим нормам, оскільки велика кількість нормативно-правових актів пристосована до потреб влади, а не громадянського суспільства, що й призводить до порушення основних прав і свобод людини і громадянина. Верховенство права – це панування права над державою, тобто держава, як і всі інші суб'єкти різноманітних суспільних відносин, зобов'язана дотримуватись правових приписів, так як вона є гарантом прав і свобод людини та громадянина.

2. Проблемою верховенства права в сучасній Україні є недотримання та пряме порушення основних прав і свобод людини, а також існування недостатньо дієвого механізму захисту цих прав. Суди навмисно створюють штучні бар'єри для захисту прав та інтересів громадян шляхом затягування судового процесу, прийняття «законних» рішень, а також його дорожнечі, що призводить до небажання осіб звертатися за своїм захистом до суду та змушує їх змиритися з фактом порушення своїх прав. Доказом нереспектабельності судової системи України є збільшення скарг та заяв до Європейського суду з прав людини. З цим показником Україна посідає п'яте місце в Європі. Так, станом на 30 квітня 2011 року кількість звернень становила 10 950.

3. Найважливішим для верховенства права є створення сильної, незалежної та вільної від корупції системи судоустрою, адже незалежна судова влада виступає тим інструментом, за допомогою якого відбувається реалізація принципу верховенства права. Прийняття справедливих рішень судами, їх незалежність від інших органів державної влади – основа демократичного суспільства. Діяльність судової влади повинна ґрунтуватись, перш за все, на принципі справедливості, бути прозорою та об'єктивною, а

також доступною, що дозволить особі в повній мірі реалізувати своє право на судовий захист.

4. До проблем верховенства права можемо віднести і відсутність інституційних механізмів його забезпечення, неналежне забезпечення принципу доступності правосуддя, відсутність права громадян на звернення зі скаргою до Конституційного Суду України на закони, які звужують їх конституційні права чи не відповідають Конституції України, здебільшого інквізиційний характер кримінального процесу в Україні, здійснення Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України функцій і повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо.

5. Забезпечення верховенства права полягає у створенні державою надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення. Для цього органи державної влади розробляють різні програми, рекомендації та плани дій, спрямовані на удосконалення правового становища в державі та підтримання верховенства права.

6. До основних напрямків забезпечення верховенства права в Україні належать:

1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» з метою однакового його розуміння та застосування не тільки на конституційному рівні, але й у законодавстві інших галузей;

2) забезпечення конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає у неухильному дотриманні ними норм Конституції України;

3) забезпечення доступу до правосуддя (зменшення судових витрат, гарантування можливості кожної особи звернутись за допомогою до адвоката для надання якісної безоплатної правової допомоги за рахунок держаних

коштів; перегляд строків розгляду справ у частині встановлення їх граничної межі та зменшення використання у цьому контексті оціночних понять;

4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом;

5) забезпечення ефективної процедури підбору кандидатів на посади судді;

6) передбачення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання повноважень з метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді. Поряд з цим, оскільки судді, на нашу думку, є недостатньо захищеними від необґрунтованого кримінального переслідування, необхідно розробити ефективний механізм, який би унеможливив вплив на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу;

7) подолання корупції, що має психологічний прояв, адже посадову особу, яка характеризується низьким рівнем правової свідомості (правовим нігілізмом), відсутністю чіткої ідеології державної служби, ігноруванням моральних принципів тощо, легше схилити до вчинення корупційних діянь. Тому необхідно вживати усіх заходів для розвитку правової свідомості у суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства в цілому.

7. Не у всіх випадках ті явища, які охороняються та захищаються законом, є правовими, так як і не все правове знаходить свою закріплення в нормативно-правових приписах. Хоча двоєдина мета концепції розрізнення і співвідношення права і закону повинна полягати в досягненні такого стану і результату, при якому тільки праву надавалась би законна (офіційно-владна, загальнообов'язкова) сила і разом з тим закон (і всі інші загальнообов'язкові норми й акти) був би завжди і тільки правовим.

8. Розуміння права, хоча і включає розмежування права і закону, не дає однозначної оцінки правової природи закону, але визначає фактори такої оцінки. Якщо право – засіб суспільного компромісу, то чим більше людей задоволені змістом закону (компроміс), тим більше підстав вважати такий закон правовим. При цьому оцінка закону як правового і відношення до нього в значній мірі залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право і справедливість.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової задачі щодо визначення сутності верховенства права, а саме: удосконалено визначення даного правового явища, розглянуто принцип верховенства права в європейському контексті, визначено окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні, проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави та запропоновано шляхи їх подолання. В результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень та висновків, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. Виділено етапи зародження та розвитку верховенства права: I етап – античні часи (зародження ідеї верховенства права, проблеми «ідеальної держави», «панування закону» досліджували такі видатні мислителі як Платон, Аристотель, Цицерон та інші); II етап – період абсолютизму (існувала ідея підлеглості влади людини певному зовнішньому обмеженню: «Non sub homine sed sub Deo et lege» (Не під людиною, але під Богом і законом)); III етап – епоха Просвітництва (основні діячі – Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, які досліджуючи питання «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету» у поєднанні з працями послідовників учення про природне право та природні права, авторами яких були Гуго Гроцій, Томас Пейн, Дені Дідро, Самуель Пуфендорф, заклали основи теорії політичного лібералізму та класичної доктрини верховенства права); IV етап (кінець XIX століття) – розвиток класичної школи права (класичну концепцію верховенства права сформулював Альберт Дайсі, який визначив такі її складові: заперечення свавільної влади; рівність всіх перед законом; конституційне право є результатом загального права країни); V етап (XX століття) – поширення доктрини верховенства права на правові системи багатьох європейських країн і сприйняття її міжнародним правом; VI етап (XXI століття) –

поширення сучасних поглядів на розуміння сутності верховенства права, співвідношення його з верховенством закону (Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, В.Г. Градова, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.М. Луців, Л.Г. Парашук, М.Г. Патеї-Братасюк, І.В. Патерило, С.П. Погребняк, А.А. Пухтецька, С.В. Серьогін, С.В. Шевчук та ін.).

2. Право визначено як систему загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, санкціонуються і охороняються державою, спрямовані на врегулювання суспільних відносин, головним завданням яких є захист основних прав і свобод людини і громадянина, а також встановлення відповідальності за порушення цих прав.

Акцентовано увагу на тому, що право є складним, структурованим та динамічним явищем, яке постійно розвивається та удосконалюється; явищем, що пройшло певні етапи історичного розвитку та становлення. Право – не просто абстрактна категорія, комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, а й складова частина самого суспільства, в межах якого воно діє та функціонує. Право та суспільство – взаємозалежні та невід'ємні поняття, оскільки за допомогою суспільства розкриваються основні цінності права, а право надає значення цьому суспільству, наділяє суспільні відносини правовим змістом та властивостями, які ґрунтуються не тільки на нормах моралі, а й на нормах права і становлять основу людського буття.

3. Розглянуто три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права і встановлено, що: 1) для розбудови демократичної і незалежної держави важливим є законодавче закріплення принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності; 2) не все те, що проголошується законом, реалізується на практиці, і це найбільша проблема нашої сучасної держави, оскільки верховенство права втілює в собі певні моральні ідеї про існування правової держави та гарантування його дотримання під час виконання посадовими особами та державними органами своїх повноважень; 3) оскільки верховенство права є

основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям, а саме: чи прогресивно він впроваджується в життя, чи на достатньому рівні держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи.

4. Встановлено, що: 1) право і закон співвідносяться як зміст і форма, але вони не завжди збігаються, бо існують випадки, коли зміст ширший і виходить за межі форми, тобто не все те, що прописано правом, дістає своє закріплення в законі. І навпаки, зміст може бути вужчим, адже не всі закони є правовими. А отже, верховенство права та верховенство закону – категорії дещо різні і їх не можна ототожнювати, проте вони здійснюють взаємний вплив і доповнюють одна одну. Верховенство права стосується визначальної ролі права в організації суспільного життя. Верховенство закону, у свою чергу, визначає порядок організації нормативних актів, їх ієрархію. Заміна принципу верховенства права верховенством закону недопустима. Верховенство права забезпечує, так би мовити, сутнісне вираження правової держави, верховенство закону – відповідність між справедливістю права і його нормативним закріпленням. Тому у встановленні співвідношення між даними принципами має бути рівновага, яка не ігнорує положення одного принципу за рахунок іншого. Одночасна дія обох принципів забезпечить оптимальний захист прав людини; 2) верховенство Конституції означає, що вона має найвищу юридичну силу серед інших приписів нормативного характеру, тобто всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції, в межах Конституції та в повній мірі їй відповідати; 3) принципи верховенства права, верховенства закону та верховенства Конституції – самостійні принципи, але не є виключенням і їхній взаємозв'язок, тому що дія принципу верховенства права проявляється як через норми закону, так і через норми Конституції; закон і Конституція є своєрідною формою закріплення права; принцип верховенства закону базується на Конституції, яка, будучи Основним Законом, становить основу

для його визнання в правовій системі.

5. Прийняття ООН Декларації про верховенство права – позитивний момент у вирішенні глобальних проблем щодо його реалізації та дотримання як на міжнародному, так і на національному рівні. Адже законодавство, система влади будь-якої держави, в тому числі й України, повинна відповідати міжнародним критеріям та стандартам, які існують у світовій спільноті. Для забезпечення верховенства права в державі спочатку необхідно розробити механізм адаптації законодавства до сучасного громадянського суспільства, докорінно змінити принципи побудови трьох гілок влади, провести реформи, які б мали не формальний, а фактичний зміст, реалізація яких можлива та не є простою абстракцією.

6. Принцип верховенства права має нормативне закріплення не тільки на національному, а й європейському рівні, адже європейські організації визнали принцип верховенства права засадничим як у своїх правових системах, так і правових системах держав-членів. В основі правопорядку ЄС лежать такі фундаментальні принципи як «демократії, поваги до прав людини, верховенства права», які знайшли своє відображення у Договорі про Європейський Союз. Але саме принцип верховенства права є ключовим у співвідношенні норм права європейських країн-членів ЄС.

7. Для України практика Європейського суду з прав людини є важливою правовою підставою для надання своїх вимог та заперечень. Тобто особа, готуючи позовну заяву до Європейського суду з прав людини, має право посилатися і на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, і на рішення Європейського суду з прав людини. Так само вона має право діяти і під час судового розгляду та прийняття рішення національним судом. Це є позитивним моментом у сприянні впровадженню принципу верховенства права у діяльність органів судової влади в Україні.

8. До основних проблем забезпечення в Україні верховенства права належать такі: 1) недостатня регламентація в нормативно-правових актах та

конкретизація в чинному законодавстві; 2) недотримання та пряме порушення основних прав і свобод людини, а також існування недостатньо дієвого механізму захисту цих прав; 3) відсутність інституційних механізмів забезпечення верховенства права; 4) неналежне забезпечення принципу доступності правосуддя; 5) відсутність права громадян на звернення із скаргою до Конституційного Суду України на закони, які звужують їх конституційні права чи не відповідають Конституції України; 6) інквізиційність характеру кримінального процесу в Україні; 7) здійснення Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України функцій і повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо.

9. Зауважено на тому, що ніщо не може бути важливішим для верховенства права, ніж створення сильної, незалежної та вільної від корупції системи судоустрою, адже незалежна судова влада є тим інструментом, за допомогою якого відбувається реалізація принципу верховенства права. Прийняття справедливих рішень судами, їх незалежність від інших органів державної влади – основа демократичного суспільства. Діяльність судової влади повинна ґрунтуватися перш за все на принципі справедливості, бути прозорою та об'єктивною, а також доступною, що дозволить особі в повній мірі реалізувати своє право на судовий захист.

10. Забезпечення верховенства права полягає у створенні державою, надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення досліджуваного принципу. Для цього органи державної влади розробляють різні програми, рекомендації та плани дій щодо удосконалення правового становища в державі та підтримання верховенства права.

До основних напрямків забезпечення верховенства права в Україні належать: 1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для забезпечення однакового його розуміння та застосування не тільки на конституційному рівні, але й у законодавстві

інших галузей; 2) забезпечення конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає у неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) забезпечення доступу до правосуддя; 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) забезпечення ефективної процедури підбору кандидатів на посади суддів; 6) визначення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання своїх повноважень з метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді; 7) подолання корупції, що має психологічний аспект, адже посадову особу, яка характеризується низьким рівнем правової свідомості (правовий нігілізм), відсутністю чіткої ідеології державної служби, ігноруванням моральних принципів, легше схилити до вчинення корупційних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посібник / К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин. – Х.: Право, 2002. – 432 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Х.: Консул, 2001. – 656 с.
5. Козловський А.А. Філософія права як самосвідомість нації / А.А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 12-17.
6. Проценко І.П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз / І.П. Проценко // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 3. – № 1-2. – С. 338-350.
7. Лейст О.Э. Сущность права: проблемы теории и философии права / О.Э. Лейст. – М.: Зерцало-М, 2002. – 279 с.
8. Кривцова В.М. Праксеологічний та історико-антропологічний аспекти взаємозалежності права та соціальної конфліктності / В.М. Кривцова // Проблеми філософії і права. – 2005. – Т. 3. – № 1-2. – С. 267-270.
9. Джужа О.М. Щодо закономірностей динаміки правових систем / О.М. Джужа, Ю.Ю. Орлов // Право і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 3-14.
10. Лазарев В.В. Общая теория права и государства / В.В. Лазарев. – М.: Юрист, 2000. – 500 с.
11. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / М.В. Кравчук. – [3-тє вид., змін. й доп.]. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247с.
12. Алексеев С.С. Государство и право: начальный курс / С.С. Алексеев. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрид. лит., 1996. – 192 с.
13. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: хрестоматия / В.Н. Хропанюк; под ред. Т.Н. Родько. – М.: Интерстиль, 1999. – 812 с.

14. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – Т. 4. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 698 с.
15. Гумплович Л. Общее учение о государстве / Людвиг Гумплович. – СПб., 1910. – 516 с.
16. Корельский В.М. Теория государства и права: учебник для юридических вузов и факультетов / В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 570 с.
17. Лазарев В.В. Теория государства и права: учебник для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Спарк, 1998. – 508 с.
18. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Юрид. ин-т, 1998. – 183 с.
19. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – [5-те вид., зі змін.]. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
20. Сандевуар П. Введение в право: пер. с франц. / П. Сандевуар. – М.: Интратэк-Р, 1994. – 324 с.
21. Губарев К.С. Деякі історичні передумови виникнення принципу верховенства права / К.С. Губарев // Юр. журнал. – 2006. – № 9. – С. 31-39.
22. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A. Dicey. – Indianapolis: Liberty Classics. – UNITED KINGDOM, 1982. – 435 p.
23. Пухтецька А.А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А.А. Пухтецька // Вісник національної академії наук України. – 2010. – № 3. – С. 33-43.
24. Ткаченко О. Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення / О. Ткаченко // Право України. – 2003. – № 4. – С. 63-68.
25. Different approaches to the definition of the Rule of Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.revision-notes.co.uk](http://www.revision-notes.co.uk).

26. Пухтецька А.А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією / А.А. Пухтецька // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010 – № 3. – С. 66-75.
27. Оніщук М.В. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави / М.В. Оніщук // Віче. – 2010. – № 18. – С. 6-7.
28. Лейст О.Е. Історія політичних і правових вчень: хрестоматія / О.Е. Лейст. – М.: Городец, 2000. – 265 с.
29. Головатий С.П. Концептуальні витоки ідеї «верховенства права» у філософській спадщині античних мислителів / С.П. Головатий // Українське право. – 2003. – № 1. – С. 17-47.
30. Головатий С.П. Верховенство права: у 3-х кн. / С.П. Головатий. – Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. – К.: Фенікс, 2006. – 624 с.
31. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів: хрестоматія до курсу «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації / Марк Тулій Цицерон. – К., 2005. – 367 с.
32. Альбов А.П. Руська філософія права (антологія) / А.П. Альбов, Д.В. Масленніков, М.В. Сальніков. – СПб.: Алетейя, 1999. – 143 с.
33. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посібник / Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
34. Канигін Ю.М. Українська мрія / Ю.М. Канигін, З.Ю. Ткачук. – К.: Лексикон, 1996. – 152 с.
35. Семигін Г.Ю. Антологія мирової правової мислі: в 5-и т. / Г.Ю. Семигін. – Т. 4. – М.: Мысль, 1999. – 752 с.
36. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Іларіон Київський // Давня українська література: хрестоматія. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 166-182.
37. Явич Л.С. Господство права (к концепции правового государства в СССР) / Л.С. Явич // Правоведение. – 1990. – № 5. – С. 11-20.

38. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П.М. Рабінович. – Х.: Право, 1997. – 154 с.
39. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: пер. з франц. В. Ховхун / Ж. Зіллер. – К.: Основи, 1996. – 420 с.
40. Бобровник С.В. Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства / С.В. Бобровник // Правова держава. – 2008 – Вип.19. – С. 69-73.
41. Чепульченко Т.О. Принцип верховенства права як відображення генези прав людини в сучасній правовій державі / Т.О. Чепульченко // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 3. – С. 48-53.
42. Rule of Law as Goal of Development Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.web.worldbank.org.
43. The Rule of Law. An explanation of the Rule of Law & how it is fundamental to western democratic order [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ourcivilisation.com>.
44. Константий О.В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні / О.В. Константий // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 8. – С. 41-44.
45. Kentridge D. The Pathology of a Legal System: Criminal Justice in South Africa. – 128 U PA. L REV. 603,604-06 (1980).
46. Richard H. Fallon, Jr., «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse, 97 Col. Rev. 1, 8-9 (1997).
47. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. / [за заг. ред. Ю.С. Шемшученка]. – Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. – К.: Конус-Ю, 2008. – 314 с.
48. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права / О.В. Петришин // Проблеми законності. – 2009. – № 100. – С. 18-19.

49. Портнов А.В. Зміст принципу верховенства права та його реалізація в діяльності Конституційного Суду України / А.В. Портнов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 64-67.
50. Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
51. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України: монографія / О.В. Скрипнюк. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
52. Музика І.В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського праворозуміння / І.В. Музика // Проблеми філософії і права. – 2008-2009. – Т. VI-VII. – С. 112-116.
53. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти / С.П. Головатий // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 85-90.
54. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) / Б.В. Малишев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 14-20.
55. Constitutional and Administrative Law / Bradley A., Ewing K., ed. – London & New York, 1998. – P. 109.
56. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – С. 41. – Ст. 2975.
57. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36. – № 37. – Ст. 446.

58. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – № 19-20. – № 21-22. – Ст. 144.
59. Футей Б.А. Конституційна реформа і верховенство права / Б.А. Футей // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 195-198.
60. Лукаидес Л.Г. Принцип верховенства права и права человека: с особым учетом прецедентной практики Европейского суда по правам человека / Л.Г. Лукаидес // Права человека. Практика Европейского суда по правам человека. – 2006. – № 4. – С. 25-34.
61. Wade H. Administrative law / H. Wade. – Oxford, 1984. – P. 25.
62. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины / Ю.Н. Тодыка; АПН Украины, Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х.: Факт, 1999. – 319 с.
63. Юридична енциклопедія: в 6-и т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – Т. 5: П-С. – К.: Укр. енцикл., 2003. – 736 с.
64. Нерсисянц В.С. Право – математика свободи: опыт прошлого и перспективы / В.С. Нерсисянц. – М.: Юристъ, 1996. – 157 с.
65. Гайворонський В.М. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права / В.М. Гайворонський // Право України. – 2005. – № 10. – С. 114-117.
66. Селіванов В.М. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) / В.М. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7-11.
67. Заєць А.П. Принцип верховенства права (теоретично-методологічне обґрунтування) / А.П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1 (12). – С. 4-6.
68. Козюбра М.І. Принцип верховенства права і верховенства Конституції: співвідношення / М.І. Козюбра // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (01-03 червня 2000 року). – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 27-34.

69. Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность / С.А. Авакьян. – [2-е изд.]. – М.: РЮИД; Сашко, 2000. – 528 с.
70. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации / М.В. Баглай. – М.: Норма, 2003. – 800 с.
71. Ковальчук В.Б. Про конституційно-правовий механізм легітимації державної влади / В.Б. Ковальчук // Вісник ун-ту. – 2010. – Вип. 51. – С. 96-105.
72. Котляревский С.А. Конституционное право. Юридические предпосылки русских Основных законов / С.А. Котляревский; под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2004. – 392 с.
73. Червяцова А.О. Легітимність державної влади: основні критерії / А.О. Червяцова // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2000. – С. 142-144.
74. Валадес Д. Контроль над властью: пер. с исп. яз. А. Автономова, В. Гайдамака / Д. Валадес. – М.: Идея-Пресс, 2006. – 248 с.
75. Радбрух Г. Философия права: пер. с нем. / Г. Радбрух. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
76. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А.П. Заєць. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
77. Лившиц Р.С. О легитимности закона / Р.С. Лившиц // Теория права: новые идеи. – 1995. – Вып. 4. – С. 18-26.
78. Чиркин В.Е. Легализация и легитимизация государственной власти / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 60-67.
79. Жаровська І.М. Легітимність державної влади у демократичній державі / І.М. Жаровська // Університетські наукові записки. – 2009. – № 3 (31). – С. 20-23.
80. Сердюк В.В. Легітимність влади як один з її основних атрибутів / В. В. Сердюк // Юридична Україна. – 2006. – № 11. – С. 10-15.

81. Кайдашов В.С. Легальність і легітимність: тотожність чи взаємовиключність? / В.С. Кайдашов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Pravo/24070.doc.htm.

82. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А.С. Довгерт // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 83-89.

83. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

84. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник для юрид. вищих навч. закл. і фак.: у 2-х т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред.. В.Д. Гончаренка. – Т. 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. – К.: Ін Юре, 1997. – 464 с.

85. Рабінович П.М. Тлумачення верховенства права Конституційним Судом України / П.М. Рабінович // Право України. – 2001. – № 11. – С. 56-60.

86. Козюбра М.І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М.І. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-33.

87. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції: навч. посібник / С. В. Шевчук. – Х.: Консум, 2002. – 296 с.

88. Патеї-Братасюк М.Г. Верховенство права в українському судочинстві: проблема духовно-інтелектуального виміру / М.Г. Патеї-Братасюк // Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів. – К.: Вид.-во Європейського ун-ту, 2010. – С. 140-162.

89. Дайси А.В. Основы государственного права Англии: перевод, дополненный по 6-му английскому изданию. Введение в изучение английской конституции / А.В. Дайси А.В.; под ред. П.Г. Виноградова. – [2-е изд.] – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 707 с.

90. Головатий С.П. Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С.П. Головатий // Право України. – 2010. – № 4. – С. 206-219.
91. Савенко М.Д. Тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України в контексті принципу верховенства права / М.Д. Савенко // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Т. 116: Юридичні науки. – С. 9-14.
92. Hayek F.A. The Road to Serfdom. Chicago. – 1944. – P. 87-88.
93. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія: пер. з англ. А. Іщенка / Б. Таманага. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
94. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права: монографія / А.А. Пухтецька; відп. ред. В.Б. Авер'янов. – К.: Юридична думка, 2010. – 140 с.
95. Richard H. Fallon, Jr., «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse, 97 Col. Rev. 1, 8-9 (1997).
96. Rule of Law in Western Thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.web.worldbank.org.
97. Declaration of Demokratie values. Washington Post. 9 june 1984. A 14
98. Рабінович П.М. Верховенство права / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія: в 6-и т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 1: А-Г. – К.: Укр. енцикл., 1998. – 672 с.
99. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М.І. Козюбра // Українське право: матеріали Міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики». – 2006. – № 1. – С. 15-23.
100. Германенко В.А. Участь Ради Європи в системі міжнародно-правового захисту людини і громадянина / В.А. Германенко // Наше право. – 2011. – № 1. – Ч. 2. – С. 188-192.

101. Власов А.В. Реалізація верховенства права як принципу конституціоналізму в Європейському Союзі / А.В. Власов // Юридична Україна. – 2007. – № 10. – С.17-21

102. Заєць А.П. Правова держава: історія, теорія і практика та її значення для судової діяльності / А.П. Заєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/seminar6-1.htm>.

103. Кампо В.М. Українська доктрина верховенства права: проблеми становлення і розвитку / В.М. Кампо // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наукових праць. На пошану Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / заг. ред.: А.А. Стрижак, В.Я. Тацій; упоряд.: В.Д. Бринцев, В.М. Кампо, П.Б. Стецюк. – К., 2008. – С. 85-100.

104. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С.П. Головатий. – К., 2009. – 44 с.

105. Администрация и Вы – принципы административного права в области отношений между административными органами и частными лицами; руководство // Администрация и частные лица – европейский и российский опыт поиска взаимопонимания / [под общ. ред. В.Н. Южакова]. – Ч. 1. – М.: Статут, 2006. – 208 с.

106. Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В.П. Паліюк. – К.: Фенікс, 2004. – 263 с.

107. Градова В.Г. Відображення ідеї верховенства права в українській правовій традиції XIX – початку XX століття / В.Г. Градова // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 6. – С. 223-231.

108. Рабінович С.П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України / С.П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2006. – № 4. – С. 8-9.

109. Judgment in the Case of S.W. v. the United Kingdom № 47/1994/494/576 / Registry of the European Court of Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=%22THE%20UNITED%20KINGDOM%22%20%7C%20C.R.&sessionid=19192486&skin=hudoc-en>.

110. Крюслен против Франции: Решение Европейского суда по правам человека от 24 апреля 1990 года // Европейский суд по правам человека. Избранные решения: в 2-х т. / председ. ред. кол. – докт. юрид. наук, проф. В.А. Туманов. – Т. 1. – М.: НОРМА, 2000. – С. 668-675.

111. Judgment in the Case of Hornsby v. Greece / Registry of the European Court of Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Hornsby&sessionid=49213068&skin=hudoc-en>.

112. Оллсон против Швеции: Решение Европейского суда по правам человека от 24.03.1988 / Европейский суд по правам человека. Избранные решения: в 2-х т. / председ. редакц. коллегии – докт. юрид. наук, проф. В.А. Туманов. – Т. 1. – М.: НОРМА, 2000. – С. 549-567.

113. Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини: Міжнародний документ від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

114. В ООН прийняли декларацію о верховенстве права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rus/news/v_oon_prinyali_deklaratsiyu_o_verhovenstve_prava_1451650.

115. Козюбра М.І. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М.І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6-18.

116. Серьогін С.В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування: монографія / С.В. Серьогін. – Дніпропетровськ: Грані, 2014. – 121 с.

117. Битяк Ю.П. Адміністративне судочинство як форма забезпечення верховенства права і законності / Ю.П. Битяк // Право України. – 2011. – № 4. – С. 4-12.

118. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

119. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 6 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 7 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа щодо права на пільги) від 06.07.1999 № 8-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-99>.

120. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про статус народного депутата України» в редакції Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус народного депутата України» від 25 вересня 1997 року (справа про статус народного депутата України) від 10.05.2000 № 8-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-00>.

121. Про верховенство права: Доповідь, схвалена Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).

122. Кампо В.М. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В.М. Кампо // Юридичний журнал. – 2008. – № 12. – С. 116-124.

123. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

124. Статут Ради Європи: Міжнародний документ від 05.05.1949 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001

125. Матвійчук В.К. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України / В.К. Матвійчук, І.О. Хаар. – К.: Алерта, КНТ, 2008. – 752 с.

126. Матвеева Ю.І. Принцип визначеності в рішеннях Європейського суду з прав людини / Ю.І. Матвеева // Наукові записки. – Серія: Юридичні науки. – 2008. – Т. 77. – С. 53-56.

127. Темченко В.І. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України / В.І. Темченко // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 1. – С. 68-74.

128. Постанова Європейського суду з прав людини у справі «Партія благоденства («Рефах») проти Туреччини» від 13 лютого 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=67.

129. Веренігінг Векблад Блюф» проти Нідерландів: Справа від 25 січня 1995 року // Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі. – 2003. – № 3. – С. 215-216.

130. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Енглерт (Englert) проти Німеччини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uapravo.com/hro/practical.php?lan=ukr&level=3&id=5983&id_contents=5992.

131. Голдер против Соединенного Королевства: Решение от 21 февраля 1975 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_086.

132. Добрянська Н.Л. Верховенство права та судова практика Європейського суду з прав людини стосовно України із забезпечення виконання судових рішень / Н.Л. Добрянська, А.А. Мелешевич // Наукові записки НаУКМА. – Серія: Юридичні науки. – 2008. – Т. 77. – С. 37-43.

133. Коваль М.О. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України / М.О. Коваль // Право України : Респ.юрид. журнал . – 10/2006 . – № 10 . – С.129-132 .

134. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України / П.М. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 37-46.

135. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 06 вересня 1978 року // Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі. – 2002. – № 4. – С. 113-115.

136. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України» від 03 квітня 2008 року // Офіційний вісник України. – 2009. – № 37. – Ст. 1273.

137. Справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України» (заява № 48553/99): Рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=980_043.

138. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece): Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart83/inx83637.htm>.

139. Справа «Брумареску проти Румунії»: Рішення Європейського суду з прав людини від 22 січня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ourcourt.ru/practice/feder15/pr15617.htm>.

140. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С.В. Шевчук. – К.: Реферат, 2006. – 848 с.

141. Селіванов А.О. Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації / А.О. Селіванов // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7. – С. 2-6.

142. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

143. Зайцев Ю. Європейська конвенція з прав людини як дієвий інструмент утвердження верховенства права в Україні: лекція / Ю. Зайцев // Перша сесія Української школи політичних студій. – 2006. – 17-19 лютого. – С. 1-6.

144. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР, 1990, № 31, ст. 429.

145. Костенко О. Український феномен: незалежність без самостійності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4c6d9b842b814>.

146. Жильнікова Н.Д. Реалізація прав людини і громадянина в контексті принципу верховенства права / Н.Д. Жильнікова // Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини: зб. матеріалів юрид. наук.-практ. Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція»: тези наук. доповідей. – К., 2011. – С. 54-59.

147. Сущенко В.М. Окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні / В.М. Сущенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/1/5864410>.

148. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду / П.М. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2005. – № 48. – С. 12.

149. Ноговіцина Ю.О. Верховенство права в Україні як складова інтеграційного процесу / Ю.О. Ноговіцина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 35-36. – С. 115-119.

150. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посібник / [Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
151. Рабінович П.М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П.М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1994. – № 1. – С. 14-22.
152. Лицина И.Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Харьковская правозащитная группа / И.Ю. Лицина. – Х.: Фолио, 2001. – 112 с.
153. Black's Law Dictionary. – St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1991. – P. 919.
154. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – М.: Знание, 1956. – 389 с.
155. Grotius H. The Rights of War and Peace / A.C. Campbell, trans. – London: M. Walter Dunne, 1901. – P. 63-70.
156. Rousseau J. J. The Social Contract / Willmoore Kendall, trans. – Chicago: Henry Regnery, 1954. – P. 26-27.
157. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота: термінол.-понятійн. словн. / М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк. – К.: МАУП, 2005. – 560 с.
158. Антонович М.М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації / М.М. Антонович // Наукові записки НаУКМА. – Серія: Політичні науки. – 2005. – Т. 45. – С. 9-17.
159. Витрук Н.В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод / Н.В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР / под ред. Б.Н. Топорнина. – М.: Юрид.лит-ра. 1980. – С. 195-196.
160. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь, 2002. – 1440 с.

161. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2-х т. / С.С. Алексеев. – Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1982. – 300 с.
162. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: монографія / О.О. Чуб. – Х.: Одиссей, 2005. – 232 с.
163. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / Е.А. Лукашева; отв. ред. В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1986. – 262 с.
164. Савенко М.Д. Конституційний суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина / М.Д. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 68-83.
165. Про вищу освіту: Закон України від від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.
166. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры // Дистанционное образование. – 1999. – № 4. – С. 4-9.
167. Рішення Конституційного Суду України від 04 березня 2004 року № 5-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v005p710-04>.
168. Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.1996 № 992 (втрата чинності від 07.06.2017) // Урядовий кур'єр. – 1996. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/992-96-%D0%BF>
169. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР, 1971 р., /Додаток до № 50/
170. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

171. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

172. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29: Міжнародний документ від 28.06.1930 № 29. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_136

173. Бабич О.Б. Аналіз підвищення доступності медичного обслуговування в Україні / О.Б. Бабич // Держава та регіони. – Серія: Державне управління. – 2008. – № 3. – С. 5-9.

174. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29.05.2002 № 10-рп/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 23. стор.

175. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрації в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 № 9306-ХІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88>.

176. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 № 4-рп/2001. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01>

177. Галайчук В.С. Аналітика правозастосування: захист права на мирні зібрання під час виборів. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umdp1.info/index.php?id=1346225676>.

178. Лемак В.В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В.В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44-52.

179. Кашепов В.П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства ее реализации / В.П. Кашепов // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 66-71.

180. Філософський енциклопедичний словник / [за ред. В.І. Шинкарука]. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.

181. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14.10.1997 № 44-з [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97>.

182. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 № 3-рп/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03>.

183. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від від 02.06.2016 № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради, 2016, № 31, ст.545

184. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... канд.юрид. наук: 12.00.03 / Н.Ю. Сакара. – Х., 2005. – 209 с.

185. Марочкін І.Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації / І.Є. Марочкін // Судова реформа в Україні: проблеми та перспективи: матер.

наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квітня 2002 року). – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 31-34.

186. Бурий А. Моніторинг доступності суду. Рапорт з моніторингу / А. Бурий. – Л.: Регіон. громад. фонд «Право і демократія», 2007. – 82 с.

187. Михайленко О.Р. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя / О.Р. Михайленко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 39-43.

188. Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: монографія / І.В. Назаров. – Х.: ФІНН, 2009. – 144 с.

189. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О.М. Овчаренко. – Х.: Право, 2008. – 304 с.

190. Комаров В.В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства / В.В. Комаров // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика: сб. науч. ст. – Краснодар; СПб.: Пресс, 2004. – С. 91-108.

191. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report// Access to Justice. – Milan, 1979. – vol. 1. – P. 5-124.

192. Резніков О.Ю. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні / О.Ю. Резніков, О.І. Вінгловська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/analytical_information/?id=7771.

193. Гончаренко О.В. Основні принципи добору кандидатів на посаду судді / О.В. Гончаренко // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 1 (9). – С. 21-32.

194. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII // Відомості Верховної Ради, 2017, № 7-8, ст.50

195. Європейська хартія про закон «Про статус суддів»: Міжнародний документ від 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_236.

196. Москвич Л.М. Ефективність та справедливість судової системи / Л.М. Москвич // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 8 (108). – С. 45-48.

197. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – Изд. 6-е. (Без измен.). - СПб. : Юр. кн. магазин Н.К. Мартынова, 1904. – 354 с.

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 09 червня 1998 року № 8-рп/98 // Конституційний Суд України: рішення, висновки. – 1997-2001. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 217-222

199. Пухтецька А.А. Принцип верховенства права та потреби удосконалення законодавства України / А.А. Пухтецька // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти: зб. тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (21-22 грудня 2007 року). – Суми, 2007. – С. 35-37.

200. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України / З.Д. Чуйко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 8. – С. 81-89.

201. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ: Міжнародний документ від 12.12.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_494/conv.

202. План дій «Україна – Європейський Союз»: Міжнародний документ від 12.02.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_693.

203. Лобойко Л.М. Верховенство права у сфері кримінального судочинства / Л.М. Лобойко // Проблеми забезпечення прав людини в країні в світлі Загальної декларації прав людини»: матер. Міжнар. наук. практ. конф., присвяченої 60-й річниці проголошення Загальної декларації прав

людини ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/udhra/conf-materials-07html>.

204. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О.В. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24-35.

205. Свистунова М.А. О содержании социалистической конституционной законности / М.А. Свистунова // Актуальные теоретические проблемы развития государственного права и советского строительства. – М.: Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1976. – 252 с.

206. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность / Ю.П. Еременко; науч. ред. Ржевский В.А. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 164 с.

207. Мелашенко В.Ф. Інститути конституційного права / В.Ф. Мелашенко // Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 2000. – 732 с.

208. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Міжнародний документ ООН від 25.06.1998 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 33. – С. 12. – Ст. 1191.

209. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – Ст. 134.

210. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради, 2014, № 49, ст.2056

211. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Є.В. Невмержицький; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1999. – 19 с.

212. Степашин С.В. Против криминализации России / С.В. Степашин // Российская юстиция. – 2000. – № 1. – С. 2-3.

213. Щегорцова В.М. Мотивація як засіб подолання корупції в органах державного управління України / В.М. Щегорцова // Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14/15. – С. 441-450.

214. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки: Указ Президента України від 21.10.2011 № 1001/2011 // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 29. – С. 13. – Ст. 1139.

215. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України, 2016, № 4, ст.43

216. Про порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування: Указ Президента України від 25.01.2012 № 33/2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 4. – С. 53. – Ст. 115.

217. Про Раду з питань забезпечення реалізації в Україні Порогової програми Корпорації «Виклики тисячоліття» щодо зниження рівня корупції: Указ Президента України від 23.12.2006 № 1121/2006 // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 248 (втратив чинність 05.09.2014).

218. Про заходи щодо реалізації національної антикорупційної стратегії та інституційного забезпечення цілісної антикорупційної політики: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21.04.2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 18. – С. 84. – Ст. 598.

219. Верещагина А.Д. Механизм взаимодействия права и политики современной России: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А.Д. Верещагина. – Москва, 2000. – 20 с.

220. Теплюк М.О. Дія права і дія закону в сучасному аспекті праворозуміння / М.О. Теплюк // Право України. – 2010. – № 4. – С. 182-191.

221. Кельзен Г. Чистое учение о праве / Ганс Кельзен. – М.: Мысль, 1988. – 144 с.
222. Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права. Предмет, система и функции науки: учебное пособие / П.Е. Недбайло. – К.: Вища шк., 1971. – 159 с.
223. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра юрид. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С.П. Погребняк. – Х., 2009. – 37 с.
224. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы / В.Н. Протасов. – М.: Новый юрист, 1999. – 240 с.
225. Нерсисянц В.С. Право и закон (из истории правовых учений) / В.С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1983. – 365 с.
226. Кананыкина Е.С. Философские традиции анализа источников (форм) права / Е.С. Кананыкина // Право и политика. – 2004. – № 10. – С. 9-19.
227. Ситар І.М. Романо-германська правова сім'я: гносеологічні та теоретичні аспекти: навч. посібник / І.М. Ситар, О.Л. Чорнобай. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 168 с.
228. Гураленко Н.А. Судовий прецедент: свавілля чи потреба часу? (філософсько-правовий дискурс) / Н.А. Гураленко // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 10-16.
229. Палиенко Н.И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Н.И. Палиенко. – Х.: Тип. Зильберберга, 1908. – 344 с.
230. Вовк Д.О. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні / Д.О. Вовк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 127-130.
231. Лившиц Р.З. Теория права: учебник / Р.З. Лившиц. – [2-е изд.]. – М.: БЕК, 2001. – 224 с.

232. Осипян Б.А. Трансформация права в закон: духовные, научные и практические аспекты / Б.А. Осипян // Государство и право. – 2006. – № 10. – С. 43-50.
233. Біленчук П.Д. Філософія права: навч. посібник / П.Д. Біленчук, В.Д. Гвоздецький, С.С. Сливка. – К.: Атіка, 1999. – 208 с.
234. Руднєва О.М. Поняття та ознаки міжнародних стандартів прав і свобод людини / О.М. Руднєва // Держава і право. – 2010. - Вип. 49. – С. 17-22.
235. Алаїс С. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Алаїс. – К., 2003. – 22 с.
236. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства: учебн. для юрид. вузов и фак-тов / В.С. Нерсисянц. – М: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 288 с.
237. Градова В.Г. Ідея верховенства права в Українській правовій традиції: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.Г. Градова. – К.: Б. в., 2013. – 20 с.
238. Дубінчак В.М. Правоохоронна діяльність: сутність, суб'єкти та засоби забезпечення (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.М. Дубінчак. – К., 2010. – 18 с.
239. Багрій Т.Я. Принцип верховенства права як засада розвитку публічного права сучасної України (на матеріалах окремих галузей публічного права): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т.Я. Багрій. – К.: Б.в., 2012. – 18 с..
240. Оніщенко Н.М. Взаємодія верховенства права з верховенством закону: загальнотеоретичні аспекти / Н.М. Оніщенко, Є.Р. Сушко // Права

людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти: зб. тез доп. І Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (08-09 грудня 2006 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми, 2006. – С. 85-87.

241. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.В. Патерило. – К., 2006. – 22 с.

242. Гайворонская Я.В. Теория государства и права / Я.В. Гайворонская, Т.М. Мамусенко. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2001. – 172 с.

243. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ А.В. Грищенко. – К., 2002. – 227 с.